

૨૫, નહાના નહાના રાસ, ભાગ ૨ ને (૨જી આવૃત્તિ)	૧૬૨૮
૨૬, ગીતમંજરી	૧૬૨૮
૨૭, જહાંગીર-નૂરજહાંન (૨જી આવૃત્તિ)	૧૬૨૮
૨૮, કુરુક્ષેત્ર, ચતુર્થ કાંડ, યોધપર્વણી	૧૬૨૮
૨૯, કુરુક્ષેત્ર, પંચમ કાંડ, પ્રતિજ્ઞાદ્રઢ	૧૬૨૮
૩૦, કુરુક્ષેત્ર, ષોઢાદશ કાંડ, શરશય્યા	૧૬૨૯
૩૧, કુરુક્ષેત્ર, દ્વિતીય કાંડ, હસ્તિનાપુરના નિઘોષ	૧૬૩૦
૩૨, શાહાનશાહ અકબર શાહ	૧૬૩૦
૩૩, પાંખડીઓ	૧૬૩૦
૩૪, કુરુક્ષેત્ર, દશમ કાંડ, કાળનો ડંઢો	૧૬૩૦
૩૫, સંખોધન	૧૬૩૦
૩૬, દામ્પત્યસ્તોત્રો	૧૬૩૧
૩૭, શિક્ષાપત્રી, સમશ્લોઢી	૧૬૩૧
૩૮, યાજ્ઞકાવ્યો	૧૬૩૧
૩૯, ઉપનિષત્પંચક	૧૬૩૧
૪૦, સંઘમિત્રા	૧૬૩૧
૪૧, પ્રસ્તાવમાળા	૧૬૩૨
૪૨, ઇન્દુકુમાર, અંક ૩ને	૧૬૩૨
૪૩, કવીશ્વર દલપતરામ, ભાગ ૧નો	૧૬૩૩
૪૪, યોજ અને અગર	૧૬૩૩
૪૫, જગત્કાદમ્બરીઓમાં સરસ્વતીચન્દ્ર	૧૬૩૩

હવે પછી છપાશે

કવીશ્વર દલપતરામ, ભાગ ૨ ને
કવીશ્વર દલપતરામ, ભાગ ૩ ને
ધર્મમન્થન
વિચારણા

શ્રી હર્ષ
કુરુક્ષેત્રના કાંડો
કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૩ ને
ગીતમંજરી, ભાગ ૨ ને

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાળા

	પ્રથમાવૃત્તિની સાલ
૧, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૧ લો (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૩
૨, રાજસૂત્રોની કાવ્યત્રિપુટિ (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૩-૫-૧૧
૩, વસન્તોત્સવ (૪થી આવૃત્તિ)	૧૯૦૫
૪, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૨ જો (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૮
૫, ઈન્દુકુમાર, અંક ૧ લો (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૯
૬, ન્હાના ન્હાના રાસ, ભાગ ૧ લો (૭મી આવૃત્તિ)	૧૯૧૦
૭, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, સમસ્તોક્તી (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૧૦
૮, જયા-જયન્ત (૪થી આવૃત્તિ)	૧૯૧૪
૯, મેઘદૂત, સમસ્તોક્તી (૩જી આવૃત્તિ)	
૧૦, ઉષા (૫મી આવૃત્તિ)	
૧૧, ચિત્રદર્શનો	
૧૨, રાજર્ષિ ભારત (૨ જી આવૃત્તિ)	
૧૩, પ્રેમકુંજ (૨ જી આવૃત્તિ)	
૧૪, પ્રેમભક્તિ-ભજનાવલિ (૨ જી આવૃત્તિ)	
૧૫, સાહિત્યમન્થન	
૧૬, વૈષ્ણવી ષોડશ ગ્રન્થો, સમસ્તોક્તી (૨ જી આવૃત્તિ)	
૧૭, શકુન્તલાનું સંભારણું (૨ જી આવૃત્તિ)	
૧૮, કુરુક્ષેત્ર, પ્રથમ કાંડ, યુગપત્રો (૩ જી આવૃત્તિ)	
૧૯, કુરુક્ષેત્ર, દ્વાદશ કાંડ, મહાસુદર્શન (૨ જી આવૃત્તિ)	
૨૦, ઉદ્ધૃષોધન (૨ જી આવૃત્તિ)	
૨૧, અર્ધશતાબ્દિના અનુભવબોલ (૨ જી આવૃત્તિ)	

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાળા

પ્રથમાવૃત્તિની સાલ

૧, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૧ લો (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૩
૨, રાજસૂત્રોની કાવ્યત્રિપુટિ (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૩-૫-૧૧
૩, વસન્તોત્સવ (૪થી આવૃત્તિ)	૧૯૦૫
૪, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૨ લે (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૮
૫, ઇન્દુકુમાર, અંક ૧ લો (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૯
૬, ન્હાના ન્હાના રાસ, ભાગ ૧ લો (૭મી આવૃત્તિ)	૧૯૧૦
૭, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, સમશ્લોકી (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૧૦
૮, જયા-જયન્ત (૪થી આવૃત્તિ)	૧૯૧૪
૯, મેઘદૂત, સમશ્લોકી (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૧૭
૧૦, ઉષા (૫મી આવૃત્તિ)	૧૯૧૮
૧૧, ચિત્રદર્શનો	૧૯૨૧
૧૨, રાજર્ષિ ભરત (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૨
૧૩, પ્રેમકુંજ (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૨
૧૪, પ્રેમભક્તિ-ભજનાવલિ (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૪
૧૫, સાહિત્યમન્થન	૧૯૨૪
૧૬, વેણુવી ષોડશ ગ્રન્થો, સમશ્લોકી (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૪
૧૭, શકુન્તલાનું સંભારણું (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૫
૧૮, કુરુક્ષેત્ર, પ્રથમ કાંડ, યુગપત્રો (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૬
૧૯, કુરુક્ષેત્ર, દ્વાદશ કાંડ, મહાસુદર્શન (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૬
૨૦, ઉદ્દ્યોધન (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૧, અર્ધશતાબ્દિના અનુભવબોધ (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૨, સંસારમન્થન (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૩, વિશ્વગીતા (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૪, ઇન્દુકુમાર, અંક ૨ લે (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭

गोवर्धनराम

1913

ખ્રિ. સ. ૧૯૩૩

સર્વ હક્ક કર્તાને સ્વાધીન

પ્રથમાવૃત્તિના પ્રકાશક: અન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા બી.એ., એલ.એલ.બી., એડવોકેટ
નાગરવાડો નાડિયાદ

આવૃત્તિ ૧લી

૧૯૩૩

પ્રત ૧૧૫૦

૪૬૩.૩૨

સિદ્ધીગા

(૪૦૧)

કુલિન્દા

૧૯૨૭ની સાલ પછી પ્રેમભક્તિ-અન્યમાળાના પ્રત્યેક
અન્યની પ્રત્યેક નકલ ઉપર કર્તાની ટૂંકી સહી હોય છે.

34304

અકવર્તી નૃપેન્દ્રના અકવર્તી કવીન્દ્ર

સમસ્ત કાદમ્બરીમંડળના ચક્રચૂડામણિ કવિવર બાણભટ્ટને ચરણે

ઘેરાં તેજસ લબ્ય મેઘપટલે ઘોલેખ સૂર્યે લખ્યા,
આલેખ્યા વનરાણ્યે પ્રકૃતિના મન્ત્રો હિમાદ્રિતટે,
કે અમ્ભોઘિતરંગના દળદળે ગેળી કશું ચીતર્યું:
એવી તેજસ લબ્ય શબ્દલહરો તે બાણકાદમ્બરી.

૨

આહ્વાદી નિર્મળી જાણે ચન્દનીનું સરોવર,
મૂર્યો અચ્છેદઆરે ત્હે અક્ષરપ્રાપ્તાદ અક્ષર.

૩

મહાવને છે કવિતા પત્રપત્રે,
ઉદ્યાનમાં છે કવિતા પુષ્પપુષ્પે;
ને તેજમાં કવિતા રક્ષિમરક્ષિમએ:
એવી તહાર મહાઅન્થે કવિતા શબ્દશબ્દે.

૪

મૂવાંને અમૃત પાતી, સૌને સંજીવની સમી,
ગાથા જન્માન્તરેનીએ જન્માન્તરભરજીવશે.

૫

રાજેન્દ્ર તહારો પ્રતિ પંચવર્ષીએ
ભરતો હતો ધાર્મિક એ પરિષદો;

૫

નહાનાલાલ કવિ

પરચીશેક વર્ષ પછી

ઈસવી ૧૯૧૦ની શરદરત્નમાં હું મુંબઈમાં હતો. અમારૂં મિત્રમંડળ ત્યહારે કંઈ કંઈ સ્વપ્નાંગો ઘડતું હતું. એ શરદપૂર્ણિમા દરિયાકાંઠે દરિયામહેલમાં અમે ઉજવી હતી; બેનું, પછી, મહારાં ચિત્રદર્શનોમાં છપાયેલું કાવ્ય રચાયું. એ દશેરાની રાત્રીએ સાધુ-ચરિત રવ. પદ્ધિયારજીએ પસ્તાનો આઈસ્ક્રીમ અને એવી અવનવી મીઠાઈઓ ગ્રાપાડી હતી; ને ગો. વા. લજન-મસ્ત બાવા મોહનદાસજીએ લજનોનાં ગીતનૃત્યનો છલકાતો રસથાળ પીરસ્યો હતો. એ નવરાત્રીની શરતજ્યોત તિથિઓમાં એક સ્વપ્નું અમે એ ઘડયું હતું કે ૧૯૧૧ના દશેરા ઉપર, ગોવર્ધનલાઈની જન્મતિથિએ, એ જગત્સાક્ષરને અને ગુર્જર-સાહિત્યને શોભતી ગોવર્ધનજયન્તી ઉજવવી. રણજિતરામરથાપી જયન્તીપ્રથા ત્યહારે નવીન જ હતી. ત્રણ તિથિઓનો ઉત્સવસમારંભ મુંબઈ નગરીમાં રચવો; આપણા કલાકુશળ નટવરો કને—આર્યનીતિનાટક સમાજે ત્યહારે હજી સરસ્વતીચન્દ્રનું નાટક લજવું ન હતું. —એ કાદમ્બરીમાંના દેટલાક પ્રવેશો લજવાવવા; ગિરદાળી મા!, મહારે જોઈએ ગુલાબ અને દેવડો જો!, વાંસલડી વાજે, જોગીડા! તું વાંસલડી વાજે: એવાં સરસ્વતીચન્દ્રમાંનાં રાગગીત મુંબઈનગરીની રાસઝીલનારીઓ કને ગવરાવવાં; ચિત્રકારો કને ચિત્રલાવનાવન્તા પ્રયંગોનાં ચિત્રો ચીતરાવવાં; અને એમ જાહોજલાલીવન્તો ગુર્જરસાહિત્યોત્સવ ઉજવવો: એવા એવા સ્વપ્નસંકલ્પ હતા. એ ગોવર્ધનોત્સવના પ્રધાન વ્યાખ્યાનકારનો ભાર મહારે માથે ઢોળાયો હતો. દીવાળી નજીક આવ્યે મહેં પછી મુંબઈ છોડયું. અન્ય કલાસામગ્રી તૈયાર થતાં લાગે તેથી સમારંભશોભતી વ્યાખ્યાનગ્રામગ્રી તૈયાર કરતાં મહેંને અનિઅધિક વાર લાગશે એમ હતું, એટલે હું મહારી તૈયારીમાં પડ્યો. દોઢેક માસે, ૩-૧૨-૧૦ની તારીખે, વ્યાખ્યાન લખાઈ રહ્યું. એ આ વ્યાખ્યાન: અમારી એ આનન્દતિથિઓનાં સ્વપ્નાંગોનું સંભારણું.

સૌનાં સહુ સ્વપ્નાં કંઈ ફળે છે? અમારૂં એ સ્વપ્નું ન ફળ્યું. પણ એ સાહિત્યસ્વપ્નને

આ એક સ્વપ્નાવશેષ રહી ગયો છે. આમાં એક ફ્રેંચ સાહિત્યખંડ ત્યારે લખાવો અધૂરો રહ્યો હતો. એ સાહિત્યખંડ લખવાને Landmarks of French Literature, by G. L. Strachey નામનું પુસ્તક પ્રો. ગર્જીરના અન્યસંગ્રહમાંથી ત્યારે લીધું હતું તે હજી મહારી પાસે છે. પછી આ સાલમાં-૧૯૩૩માં-An Illustrated History of French Literature, by Ch-M. Des Granges એ મહાઅન્ય પ્રાપ્ત થયો. એ જેને આધારે ફ્રેંચ સાહિત્યખંડ હમણું લખ્યો છે. હકીકતો એમાંથી લીધી છે, વિચારમાળા-ઘણું ભાગે-મહારી ને ત્યારની નોંધમાંની છે.

પાએક સદી પછી આ સાહિત્યમીમાંસા ગુજરાતને આજ અર્પાય છે. ગુજરાતને તેમ જ ગોવર્ધનભાઈને ઉભયને એ અતિદીર્ઘ વિલંબથી જાણ્યેઅજાણ્યે અન્યાય થઈ ગયો છે. આપણા સાહિત્યકારોનાં વિશ્વમૂલ્ય—World values—આંકવાની પ્રથા એ એટલી મોડી આરંભાય છે. ૨૫ વર્ષ ઉપરના આ વ્યાખ્યાનમાં આજ કેટલીએક મહેરામહેરીઓ નથી કરી એમ નહિ.

આ સાહિત્યમીમાંસા લખાઈ તહેની પૂર્વે, મહારો ઇન્દુકુમારનો પ્રથમ અંક ૧૯૧૦માં છપાયો તહેની એ ખેલાંથી, સાહિત્યદેશે મહારી આંતરરાષ્ટ્રીય દષ્ટિ છે કે આપણા સાહિત્યનું, સાહિત્યકારોનું, સાહિત્યઅન્યોનું, જગત્સાહિત્યમાં સ્થાન કિયું? ઇન્દુકુમાર વિશે એ પ્રશ્ન એક મિત્રને મેં ત્યારે પૂછ્યો હતો. પછી ૧૯૨૦માં ‘જગત્સાહિત્યમાં ગુજરાતી સાહિત્ય’ નામનું વ્યાખ્યાન ભાવનગરની જનતા સમક્ષ આપ્યું હતું. આપણાં મોતીને, ઘંઉને, કપાસને, કાયડને મૂલવિયે છીએ એમ આપણે આપણા સાહિત્યઅન્યોને ને સાહિત્યકારોને મૂલવવા પડશે. જગત્મૂલવણી એ જ સાહિત્યમૂલની સાચી કસોટી છે.

પાએક સદી પછી એ ગુજરાત ! આજ તું તહાં સંભાળી લે; કે મહારે માથેથી એક ત્રાણ ઉતરે.

નંદાનાલાલ દસપતરામ કવિ

એલિસ પુલ • અમદાવાદ

૧૩મી ઑગસ્ટ • ૧૯૩૩

ફણુ જન્મભૂમી • ૧૯૨૬

34304

જગત્કાદમ્બરીઓમાં
સરસ્વતીચન્દ્રનું સ્થાન

ગુર્જરસાહિત્યનાં ગુણ રસવારસો !

આ પાણી આર્યકુળના સંસ્કારશિષ્ટાચારને અનુવર્તી એ સફળત સાહિ-
ત્યાચાર્યનું શ્રાદ્ધ ઉજવવાને આપણે આ સાહિત્યવિદ્યાસી સમુદાય
આજ મળ્યો છે. ઇ.સ. ૧૮૮૭માં ગુર્જરદેશે એક સાહિત્યપ્રદીપ પ્રગટયો; ને
એનો યશપ્રકાશ આપણા નગરો ને સરસ્વતીમન્દિરોમાં પ્રસર્યો. દેશભરની
કલ્પનાને એણે સળગાવી મૂકી; અવનવાં આરમ્ભ ને અભિલાષ એણે જગાડ્યાં.
ગુજરાતે જગત્સાક્ષરતામાં ત્યહારે પગ મૂક્યો. દલપતે સાહિત્યસંન્યાસ લીધો
ને નર્મદે પ્રથમ કાવ્ય રચ્યું એ સાલમાં, ઇ.સ. ૧૮૫૫માં, ગોવર્ધનરામભાઈનો
સ્થૂલ દેહ જન્મ્યો હતો; અને પછી ડરવર્ષે, ગુર્જરપાટનગરે દલપતમહોત્સવ
ઉજવાયો એ સાલમાં, ઇ.સ. ૧૮૮૭માં, ગોવર્ધનભાઈનો અક્ષરદેહ જન્મ્યો.
અર્ધી સદી ઉપરની તડકીછાંચડી અનુભવી રહેમનું વિનશ્વર શરીર ઇ.સ.
૧૯૦૭ની સાલ એસતાં જ કાળધર્મને પામ્યું. પૂર્વજોનો ગ્રહગુણસારસંચય
શ્રદ્ધાભક્તિથી સંભારવો એને સહુ પ્રબળો શ્રાદ્ધવિધિ કહે છે. લોકભાવનામાં
ગોવર્ધનરામભાઈ અને સરસ્વતીચન્દ્ર એ લગભગ પર્યાય શબ્દો છે. શ્રી મોરલી-
ધરણના નામોચ્ચરણની સાથે જ મોરલીધરણની મોરલીનાં સ્મરણો જાગે છે,
તેમ ગોવર્ધનભાઈનાં નામસ્મરણની સંગાથે જ સરસ્વતીચન્દ્રની સ્મૃતિ ખડી થાય
છે. એ મહાવાર્તાની મહત્તા શી છે? એનાં ચેતનજોમ શાં છે? એના રસઓધ
કેવાક છે? એની પ્રતિભાનાં પાણીપૂર શી વિધનાં છે? એનાં જગત્મૂલ કેટલાં
છે? ગુર્જરગદ્યાવલિમાં એ મેરુ છે; દુનિયાંની રસગદ્યાવલિમાં એ મેરુ છે કે
મણિકો? જગત્કાદંબરીઓમાં સરસ્વતીચન્દ્રનું સ્થાન કિયું છે એ પ્રશ્ન અન્તરમાં
આજ સહજ ઉદ્ભવે છે. વિચારિયે; અને ગોવર્ધનભાઈનું એ વિધિયો ગુણ-

કીર્તન ને શ્રાદ્ધપૂજન કરિયે. લગભગ અર્ધી સદી સૂધી ગુર્જરપ્રજા એ રસપિ
સન્મુખે સાનન્દાશ્ચર્યની સમાધિમાં મોહમુગ્ધ ઉભી. અર્ધી સદીનાં આશ્ચર્યાનન્દ
ને પૂજ્યભાવ પછી આપણાથી મપાય એટલી એમની મહત્તા આજ માપિયે.

પૃથુ ભાસ્કરનો મહાભગ એનાં દર્શનાભિલાષીને દર્શન કરતાં અન્તરાયે ઉભે
છે; એમ ગોવર્ધનભાઈની મહત્તા એ જ એમની યથાર્થ તુલનામાં અન્તરાય-
રૂપ છે. આપણી બુદ્ધિનાં પલ્લમાં યથાવત્ એ માશે ને જોખાશે? જગતનાં
ગદ્યસાહિત્યાકાશમાં જે થોડાક ગ્રંથજ્યોતિઓ ઝળાંમળાં ઝળહળે છે, ગોવર્ધન-
ભાઈ એ જ્યોતિર્મંડળમાંના હતા. સાગરનાં માપ આજ લેવાયાં; પણ આકાશનાં
ઉંડાણનાં તો હજી અનુમાન જ છે. ગોવર્ધનભાઈની—ને સરસ્વતીચન્દ્રની—તુલના
એમના કોઈ અનન્ય ભક્તને હાથે થઈ હોત તો અધિકી સારગ્રાહી ને સર્વગ્રાહી
થાત. એમની અનુભવપકવ તેજસ્વીની સમર્થ બુદ્ધિમાંથી પરિણમેલા કેટલાક
અભિપ્રાયો હું અસ્વીકારું છું. પોપના ને લ્યૂથરના સાંપ્રદાયીઓના જેવો ને
જેટલો એમનો અને મહારો આચારવિચારનો સંપ્રદાયલેદ છે. છતાં અભિપ્રાય-
ભિન્નતાથી દેવના દાનવ કે ગુણના અવગુણ ન થાય. ગોવર્ધનભાઈની સીમાઓ
ને દીવાલો આણુવિચારી નથી.—ને સાગરની ખારાશ પારખવાને લાંબા વિચાર-
વિસ્તાર કે બુદ્ધિચાતુર્ય નથી જોઈતાં. એમનાં ઉલ્લાસતા મહોદધિની ભરતીઓ
જે અગાધતા સૂચવે છે એ અવલોકવાને કાળે પણ પ્રયત્ન મહેં કીધા છે; અને
મહાઈ એ દર્શન આપને દર્શાવવા આજ મથીશ. સાંપ્રદાયિક લેદો છતાં, સંસાર-
પ્રશ્નોના ઉકેલની દિશાભિન્નતા છતાં, સત્યાન્વેષણ રસોપાસના ને સૌન્દર્ય-
ભક્તિમાં, તેમ જ દેશહિતચિન્તન સંસારોન્નતિ ને પ્રગતિપ્રસ્થાનના ભાવનાદેશે
એ મહાનુભાવ ગુજરાતના એક ગુરુસ્થાને છે. એમના જગતવન્દ્ય ગુણપ્રભાવની
કંઈક ઝાંખી આપ કેટલાકને કરાવું તો આજની મહારી શ્રમસફળતા માનીશ.

સ્વર્ગનો અને સ્વર્ગનીઓ ! ગુજરાતના ગદ્યલેખનની વિકાસકથા નથી લાંબી
 કે નથી અટપટી; પણ અદ્ભુત છે. આખીશ વર્ષમાં, સ્વતંત્ર ગદ્યલેખનનાં
 દ્વાર ઉઘડ્યાં પછી આર દાયકામાં, આપણા ગદ્યસાહિત્યનું શિખર સરસ્વતી-
 ચન્દ્ર આપણને મળ્યું છે. મનુષ્યજાતિના આધ્યાત્મિક વિકાસઘટિકાસમાં જે
 કેટલાક ચિન્તનમરણીય પ્રસંગો ગળ્યા છે એમાંનો એક ગુર્જરગિરાના ગદ્યલેખનનો
 વિકાસપ્રસંગ છે. દેશવિસ્તારી, રાજઘટપરિરક્ષિત, મુનિરૂઢ ધૌર્ય ધર્મનું આર્થ-
 વર્તેથી, ઉડતી રજનીની પેઠે, ઉડી જવું અને અનેકકિરણી વેદાન્તસિદ્ધાન્તનું,
 ઉગતા સૂર્યની પેઠે, ઉગવું ને તપવું; એશિયા આફ્રિકા અને યૂરોપની ખંડત્રિવે-
 ણીમાં અન્ધારભક્ષી વડવાનળની જ્વાળાની પેઠે પયઘમ્મર મહામહના એકેશ્વરી
 ધર્મવીરત્વનું વિસ્તરવું; યૂરોપનાં છૂર્છૂરણાં ઉઘાનોમાં ફુંગેફુંગે હાથ
 લગાડતી, સાક્ષાત અગ્નિ અને વિજળીનાં હોય એવાં નવજળવાદળની પ્રચંડ
 ઘૂમાઘૂમવન્તી, અને ધરાધ્રજવતા અંધામસમારંભની મહામહોન્મત્ત વિચાર-
 જ્વાળામુખી સમી, ૧૭૮૯થી ૧૮૧૫ પર્યન્તની ક્ષાન્તમાંની વિપ્લવપરચીશી:
 આત્મપ્રદેશવાસી સૂર્યધ્વજ જાપાનની, યોગસમાધિના સરખી, ‘જરા ગઈ ને
 જોળન આવિયું’ એવું જગત્સુખડે જયગીત ગવરાવતી, સંસ્કારસમૃદ્ધિની અનેક
 સામગ્રી સંગ્રહતી, ૧૮૫૩ થી ૧૮૬૩ સૂધીની મૌનશાળી પ્રાતઃસંધ્યા: વિશ્વ-
 વાર્તામાંના એ અમરકાર અતુષ્ઠચના પ્રકારનો કંઈકે ગુર્જરદેશવાર્તામાંનો ગુર્જર-
 ગદ્યલેખનના બિલાવનો પાંચમો સાહિત્યચમત્કાર છે. માનવવંશનો આત્મ-
 ન્વિકાસ નોંધતી જગતની સાહિત્યકથામાં એ વિરલ છે. ગુર્જર વાદ્મયના
 ધનિકાસઅભ્યાસકોથી એ અભાણું નથી કે આપણી પુરાણકુંજના સહુ સાક્ષર-
 મયૂરો, સહુ પ્રભાઓના આદિયુગના રસોપાસકોની પેઠે, કેકાવલિ જ ગાતા.
 ઇ. સ. ૧૮૪૮ પહેલાંના વિશિષ્ટ ગદ્યગ્રન્થ-શ્રીમન્ સ્વામીનારાયણનાં વચનામૃતો
 શિવાયના-આપણા ગુર્જરસાહિત્યમાં કોક જ હશે. અને એ વચનામૃતો પણ

૧૯મી સદીના આદિ ત્રણ દાયકામાંનાં. વચનામૃતોની પછી ૧૮૨૬-૩૦ના અરસામાં શ્રી રણછોડલાલ ઝવેરીએ મરાઠીમાંથી ગદ્ય ભાષાન્તરો કીધાં, કેટલાક શાળોપયોગી ગ્રન્થો લખ્યા. આપણો એ ભાષાન્તરગદ્યપ્રવેશ. તે પછી સ્વતન્ત્ર ગદ્યલેખનનાં પગરણ મંડાયાં. ૧૮૪૯માં ક.દ.ડા. એ ભૂતનિબંધ લખ્યો, ને ૧૮૫૧માં જ્ઞાતિનિબંધ લખ્યો. એ નિબંધો નથી, ગ્રન્થો છે. કારણસે ભૂત-નિબંધનું ને કેમ્પબેલે જ્ઞાતિનિબંધનું ઇંગ્રેજી ભાષાન્તર કીધું છે. છેલ્લાં ૮૫ વર્ષમાં આંગળીને વેઢે ગણાય એટલા ઇંગ્રેજી ભાષાન્તર થયેલા ગુર્જરગ્રન્થોમાંના પ્રથમ ગદ્યગ્રન્થો તે દલપતરામના ભૂતનિબંધ ને જ્ઞાતિનિબંધ. પણ ગદ્યલેખનને ક.દ.ડા. સહા આનુષંગી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ માનતા, કવિતાને જ જીવનધર્મ પ્રમાણુતા. ક.દ.ડા.ની પછી ગુજરાતી ગદ્યપ્રવાહ વહેવડાવનાર તે આપણો કવિ નર્મદ. ૧૮૫૫માં-ગોવર્ધનભાઈનાં જન્મવર્ષમાં જ-નર્મદે નર્મગદ્યનાં વિધિવત પાનાં લખ્યાં. દલપતનર્મદના એ ગદ્યગ્રન્થોની પછી, ૧૮૫૭-૫૮માં, એ યુગની ગુર્જર-વાંચનમાળા લખાઈ. ગુજરાતના સ્વતન્ત્ર ગદ્યલેખ ભૂતનિબંધ પછી, ૧૮૪૯ પછી, આળીશેક વર્ષમાં, ૧૮૮૭માં, સરસ્વતીચન્દ્રની જગત્કાદમ્બરી ગુર્જર-ગિરાને ખોળે જન્મી. ચાર દાયકામાંનો એ ગુર્જરગદ્યલેખનનો વિકાસ. સર્જનો અને સત્કારીઓ ! ગુજરાતના અર્વાચીન ઇતિહાસની સાક્ષી સાંભળોઃ સ્વતન્ત્ર હોય ત્યાં હિન્દનું પુણ્યપ્રતાપી પ્રહ્લવર્ચસ્ આજે ય પ્રતાપવન્તું પ્રકાશે; સંસાર-ઠહેમની ધર્મઠહેમની રાજઠહેમની એવી એવી ઠહેમખાધાઓ નથી હોતી એ દિશાદેશોમાં પૂર્વકીર્તિત બહોજલાલી ભારેલું એ વેદપ્રાચીનપ્રહ્લવર્ચસ્ આજે પણ પ્રગટે ને પ્રપ્રુલ્લે છે. ગુર્જરપ્રબ્દનો સૂતરવણાટનો ઉદ્યોગખિલાવ અને ગુર્જરગિરાના ગદ્યવિકાસનો ઇતિહાસઃ વર્તમાન યુગની એ એ સાક્ષીઓ અનૂતવાહી નથી. આપણી કાપડવણાટની મીલોમાં વર્તમાન ગુજરાતની વૈશ્ય-બુદ્ધિના ગુણદોષ વિકાસેલા છે; સરસ્વતીચન્દ્રની કાદમ્બરીમાં ગઈસદીના છેલ્લા

હાયકાના ગુજરાતની સાક્ષરબુદ્ધિના ગુણદોષ વિચારેલા છે. જગત્કાદમ્બરી-
ઓમાં આપણા ગદ્યલેખનના શિખરરૂપ સરસ્વતીચન્દ્રનું સ્થાન વિચારવાનો
આજનો આપણો ઉદ્દેશ ને અચૂત છે. ગુજરાતની-ને હિન્દની-દેવી સંપત્તિનો
આત્મલંકાર, બહુલંકારેલા વર્તમાનમાં પણ, કેટલો વેલવવન્તો છે એ મહાસત્ય
પણ આજની વિચારણાને પરિણામે સુસ્પષ્ટ થશે.

જગત્કાદમ્બરીઓમાં સરસ્વતીચન્દ્રનું સ્થાન બાણવાને કાળે જગતની મહા-
પ્રબલ્યોની સર્વોત્તમ કાદમ્બરીઓનું દિગ્દર્શન આજ આપણે જરાતરા
કરવું જોઈશે. અને એ અનુભવમાય પછીજ નિર્ધારાય કે જગતની એ રસ-
શિખરમાળામાં સુન્દરગિરિનું શિખર કેટલું સુન્દર ને ઉન્નત છે. પ્રબલ્યોનો
પિતામહ પ્રાચીનઅર્વાચીન હિન્દ, ઇતિહાસનું બાળક નવીન અમેરિકા, મધ્ય-
કાલિન રોમન, પુરાણું અરણસ્તાન, ઇંગ્લાંડ રશિયા જર્મની ફ્રાન્સ-આધુનિક
સંસ્કૃતિની એ યૂરોપી મહાપ્રબલ્યોઃ એ સૌએ સ્વયં ઉચ્ચારેલી ઉત્તમોત્તમ
કાદમ્બરીઓના નમૂનાઓની મિતાક્ષરી વિચારણા અત્યહારે આદરીશું; અને,
પૃથ્વીપરકમ્ભાવામ્લીઓ કરે છે તેમ, સૌન્દર્યનાં કેટલાંક સર્વવિદિત કેન્દ્રસ્થાનો-
માં એકેક-એએ પગલાં ભરી પૃથ્વીની રસપરકમ્ભા આપણે કરીશું; અને એમ,
રસનીર્યસજોનાં તીર્થોદક લેતાં લેતાં, આપણો પુણ્યસંભાર સંભરીશું. રસનું જગત
વિસ્તીર્ણ છે, ને હજી વિસ્તરે છે. તો ચાલો, ત્યહારે, આખાં વતન એ જ આપણું
પ્રથમ તીર્થ.

દુનિયામાંના મહાધર્મો અને પયઘમ્બરોઃ કવિતા યોગ લક્ષિત જ્ઞાન
દ્વિસુદ્ધિ સંસારપર્યેષણાઃ એ સૌ, સૂર્ય ને સૂર્યના પ્રકાશની પેઠે, પૂર્વને જોળે
જન્મેલાં છે; એમ આદિ મહાકાદમ્બરી પણ પૂર્વને ઉછંગે પ્રગટી છે. અકવર્તી
શાલમેધને એમનું ધાર્મિક સામ્રાજ્ય યૂરોપમાં સ્થાપ્યું, કે દિગ્વિજયી બલીકા-

જોએ ઇસ્લામી ધર્મધ્વજ સમરકન્દમાં સિન્ધુતીરે ને જીપ્રાહર જોળંગી ચૂ-
 રોપમાં ફરકાવ્યો. તહેની પહેલાં ખાણુભટ્ટની કાદમ્બરી રચાઈ હતી. જગતની
 એ પ્રાચીન રસવાર્તાનો નન્દન સમોવડો અક્ષરપ્રાસાદ શ્રી હર્ષદેવના રાજ્યકાળમાં
 પિતાએ આદર્યો, અને એ અપૂર્ણ પિતૃપ્રાસાદ પુત્રે પરિપૂર્ણ કર્યો. પિતાનાં
 આદર્યાંઅધૂરાં પૂરાં કરનાર એવા સપૂત વિરલા હોય. સંસ્કૃત વાગ્ભૂમિમાંની
 રસયમુનાને તીરે વિરાજતો કાદમ્બરી તો અક્ષરપ્રગન્ધ તાજમહેલ છે. એ એક
 જ સાહિત્યભવનમાં વિશ્વનો એટએટલો સૌન્દર્યસંચય સંભરેલો છે કે આ-
 લંકારિકોએ એવું વચન ઉચ્ચાર્યું કે વાણોચ્છિદ્રં જગતસર્વમ્. વિદ્યુદલતા સરળી
 બ્રહ્માંડસંગ્રાણી એમની કદપનાના વેગ વિશાળતા ને ઉર્ધ્વન, મૃત્યુનાં અગમ્ય
 આકાશોને જોળંગતી ને જન્માન્તરની અલેધ દીવાલોને અવગણતી એમની
 વસ્તુસંકલના, વર્ષામાં દિને દિને ઘેરાતી અને ગર્જના ગર્જતી અનેકરંગી
 મેઘમાળાના જેવી એની વર્ણનપરંપરા ને સહસ્રધાર વર્ધતી રસવૃષ્ટિ: અણુમૂલા
 જવાહીરના મહારાશી જેવો એનો સૌન્દર્યવૈભવ જગતકાદમ્બરીમંડળે આજ પર્યન્ત
 અદિતીય રહેલો છે. ખાણુભટ્ટની ષડ્વરંગી કૂલવાડીનાં કૂલમંડપોમાં લોકોત્તર
 સુગન્ધ છે. કાદમ્બરી ને મહાશ્વેતા, પુરૂષોત્તમ ને ચન્દ્રાપીડની, અલકાનિવાસી
 ચક્ષરાળે સમી, રમણીયતા સાહિત્યસ્વર્ગમાં ચે મહામૂલી છે. જગત્વાડમયના
 મણિલંકારમાં કાદમ્બરી અનેકજ્યોત કોહીનૂર છે: જગતકાદમ્બરીઓનાં
 ઝવેરખાનામાં એ એક ને અદિતીય છે.—અને આપણા અર્વાચીન હિન્દનાં કા-
 દમ્બરીકારની મહત્તા ખાણુભટ્ટનાથી નિરાળી છે. છૂટેલી વેણીની અલકલટોના
 જેવી અનેકશાખાળી ભાગીરથી ખંગભૂમિમાં વહે છે ને દેશને રસાળ કરે છે;
 એવી ખંડીમચન્દ્ર અદોષાધ્યાયની રસગંગા, અનેક સ્રોતસ્વિની થઈ, અનેક
 કાદમ્બરીઓમાં ખંગભૂમિએ અવતરે છે. ખંડીમનાં અભ્યાસ ને અવલોકન
 વિશાળ હતાં; ચિન્તન ઉંડું હતું; રસપૂર, ભાગીરથીના પૂરના પટ સમોવડ,

ગાંધીજી કળદ્રુપ વેલવશાળી હતું. પણ એ વેલવશાળી રસઝોઘ, ગંગાસાગર સમો, અનેક ઝરણાંમાં વેરાઈ ગયેલો છે. જંગસાહિત્યકુંભમાં એનાં ન્હાનાં ન્હાનાં, રક્ષાટિકપાળખાંધ્યા સુન્દર કુંડ સમાં, સરોવરો બન્યાં છે. એક માર્તંડરાજનો ન્યોતિઃપ્રવાહ નથી રહ્યો; અનેક તારકાવલિનાં ઝૂમખાંડેપે બંકીમ ઝગઝગે છે. સુન્દરતા ઘટી નથી, રસછોળ ઝોસરી નથી, જ્ઞાનભારતી સૂકાઈ નથી; પણ એકનિષ્ઠ ગૂંથણની ધીંગી પ્રતિભાનો આમર્થ્યપ્રભાવ પાતળો પડ્યો છે. મહાકાવ્યની એકાગ્રતાનું યોગબળ એમાં અધૂરું છે. મેરી કેરેલી ને બાલઝાક, હોલ કેઈન ને મેરીડિથ, ડૂમા ને ગાલ્સવર્થીઃ એવા એવા રસિકોના અર્વાચીન યૂરોપમાં બંકિમચન્દ્ર ગદ્યપાઠ્યાય એક દેવની પેઠે પૂજાય. પણ ગોઈથે છૂગો ટોલસ્ટોય બાણુલક ગોવર્ધનભાઈ જેવા ગદ્યમહાકાવ્યની ભાવના સેવતા મહાકાદમ્બરીકારોના યોગપ્રભાવી મહાપિંમંડળમાં એ દેવ સ્વયં પૂજારી બને. અન્ધારિયાની રાત્રીમાં ઝીણું ઝીણું ઝગમગતા અન્ધારાને અજવાળતા, ને મધરાતના દિશાલોપનમાં દિશાસૂચનની, અનેક દીપકલ્યોત જેવી, અંશુલિ દાખવતા, બંકીમચન્દ્ર હતા હિન્દના સોળશગ દેશદીપક. અને એ અન્ધારરાત્રીના પુરોગામી દિવસની મધ્યાહ્નોત્તર સુન્દરતાને સુન્દર કરતા હિન્દના, ને સમસ્ત રસજગતના, ગદ્યસાહિત્યાકાશના પ્રચંડતેજસ્વી ભાસ્કર તે બાણુલક.

ત્વર્તમાન મહાપ્રજ્ઞઓની માતામહી આર્યપ્રજ્ઞનાં ઉન્નતોન્નત બે રસશિખર, અને એમનાં સૌન્દર્યોપવન આપણે જોયાં. હવે એ માતામહીની પૌત્રી સ્ત્રી અમેરિકાની મહાપ્રજ્ઞનાં સાહિત્યમહેલ નિરખિયે. સ્વયં યૂરોપમાં થે નવલકથા તે છેલ્લી બે સદીમાં ફાલેલું જટાજૂથ છે. પોતાનાં નવઉદ્યાન, મનુષ્યપ્રવૃત્તિના પ્રત્યેક ફૂલરોપ વાવી વાવી, અમેરિકાએ વિભૂષિત કીધાં છે. યુગયુગજૂના શ્રમપરિચાકનો પૂર્વગોળાર્ધનો ફાલ એ અમેરિકાની બીજસમૃદ્ધિ

હતી. ત્યાં ઇતિહાસના પાયા માંડવાના હતા; તેથી નહોતાં ત્યાં શૈલીપ્રાધાન્ય કે નહોતાં ત્યાં રૂઢીબંધન. એ કારણે એ સંસ્કૃતિઉદ્ધાનની કેટલીક ક્યારીઓ ત્યાં અનુપમ રચાઈ ને વિકસી. કાદમ્બરીઓનો ગુલઝાર પણ એ ખંડવાસીઓ-એ વિસાર્યો નથી. નેથેનિયલ હોથોર્ન એમનો Classic કાદમ્બરીકાર; અને સ્કારલેટ લેટર હોથોર્નની Classic કાદમ્બરી. હિન્દના લક્ષ્મીલંકારની લહુતાથી પ્રેરાઈ હિન્દનો જળમાર્ગ શોધવા જતાં કેલંબસે અમેરિકા ખંડની યૂરોપને લાળ દીધી. પછી પ્રધાનતઃ ત્રણ પ્રકારનાં યૂરોપમંડળો અમેરિકામાં ઉતર્યાં. કેટલાક સોનાની શોધમાં અમેરિકા ગયા; કેટલીક યૂરોપી વસ્તીની છલકાઈ જતી છાલકોએ જઈ અમેરિકાને વતન કીધું; અને, પ્રોટેસ્ટન્ટક્રેથોલિક સંપ્રદાયોના ધર્મસંપ્રદાયોની જાદવાસ્થળીઓમાં ને રાજવિટંબળાઓમાં રીળાતા, યૂરોપના કેટલાક ધર્મવીરોએ પણ અમેરિકા ખંડ વસાવ્યો. એમ લક્ષ્મી-ઉપાસકોની અને સદ્ધર્મનિષ્ઠ દૈવતીઓની દોરંગી પ્રજા અમેરિકામાં ઉછરી. પૂર્વજોનો એ ઉભયવર્ણી ચારિત્રવારસો સંતતીપરંપરામાં પછી ઉતરેલો છે. આજના જગતના કુબેર લંકારીઓ અમેરિકામાં છે; અને આજના જગતની વિશ્વધર્મપરિષદો પણ અમેરિકામાં ભરાઈ. સા શુભઃ, સંપદં દૈવીમભિજાતોડસિ, પાંઠવે ! એવા અર્જુનવર્ણના હોથોર્ન અમેરિકાની દૈવી સંપદના સન્તાન હતા, સ્વાતન્ત્ર્ય-વિજય પછી પા સદીમાંના જ સપૂત હતા. ખૂરીટન લોકસંઘમાં જ એક જાતનો રસવૈરાગ્ય હોય છે; તેથી અમેરિકામાં નાટક કાવ્ય કે રસપ્રધાન સાહિત્ય હજી બહુ સરસ નથી ગીદયું. વળી, શકુન્તલાના મૃગલાની પેઠમ, રસકેડીએ અમેરિકા ઘણુંખડું હજી યૂરોપને છેડેવળયું ચાલે છે. પણ અમેરિકન મહા-પ્રજાના ખૂરીટન પૂર્વજોમાં ધર્મોત્સાહ ને નીતિસંયમન કંઠછલકાતાં ભરેલાં હતાં, તેથી એમર્યન ચેનીંગ પારકર સમા ધર્મવિજ્ઞાની સાધુપાદરીઓની પરંપરા ત્યાં પાકી છે. એ સાધુઓની સાધુતા અને એ સન્તોના સન્તપણાની

ગાઢ છાયા હોથોર્નની ન્હાનીમ્હોટી વાર્તાઓમાં છે. 'A strain of meditative gloom'નો ચન્દરવો હોથોર્નના ગ્રન્થો ઉપર આચ્છાદાયેલો છે. અન્તર્યામી આત્માનો અભ્યાસ હોથોર્નનું એકદષ્ટ લક્ષ્ય છે. આત્માનું ઉડાણ, એની પવિત્ર શક્તિઓ, એનાં ચોર મન્થન, વાદળાં જેવી અસ્પષ્ટ અનેકરૂપધારિણી એની પાવનકલાઓ: હોથોર્નની વાર્તાઓનું એ તત્ત્વમંડાલ છે. હોથોર્નની 'પ્યૂરિટે-નીઝમને લીધે 'He does not always receive the recognition he deserves.' કિરણનું ચે પૃથક્કરણ કરે એવી એમની બુદ્ધિશક્તિ હતી. સદાચરણના શ્વેતરંગી એક રશ્મિમાં સાત અવનવા રંગો એમનું બ્રીજું રસચાતુર્ય દાખવતું. અન્તર્ગુહાવાસી ચેતનસત્યોની તહેમની પરીક્ષા, સાગરનાં તોફાન જેવી, લીધણુસ્વરૂપિણી હતી. સદસદ્ વિવેકવસ્તુના નિરીક્ષણમાં એમની આંખડી સૂક્ષ્મદર્શક ચન્દ્ર સમી સૂક્ષ્મદર્શી હતી. દ્યૂથરપદ્ધતિના ધર્મપરાયણ ને સોફેટિસપદ્ધતિના નીતિવિજ્ઞાનાચાર્ય અમેરિકાના વાર્તાકાર હોથોર્ન છે. સ્કારલેટ લેટરમાંનું 'Dramatic tension' જખરદસ્ત છે. પૂર્વગોળાર્ધમાંથી જે દેવી સંપદ પશ્ચિમગોળાર્ધમાં પૂર્વજે લઈ ગયા હતા, ને જે સત્સંતતીને પરમ પિતૃધન લેખે વારસામાં સોંપી હતી, એ અમુલખ દેવી સંપદ પોતાની ન્હાનીમ્હોટી વાર્તાઓમાં, યથાશક્તિમતિ, સંભરીને હોથોર્ને અમેરિકાને ને માનવજાતને સમર્પી છે. રસ અને આત્મમન્થનના એ પાવનકારી પુણ્યસંગમને કાળે અમેરિકા ને માનવવંશ હોથોર્નના ગુણુઓશિંગણ છે.

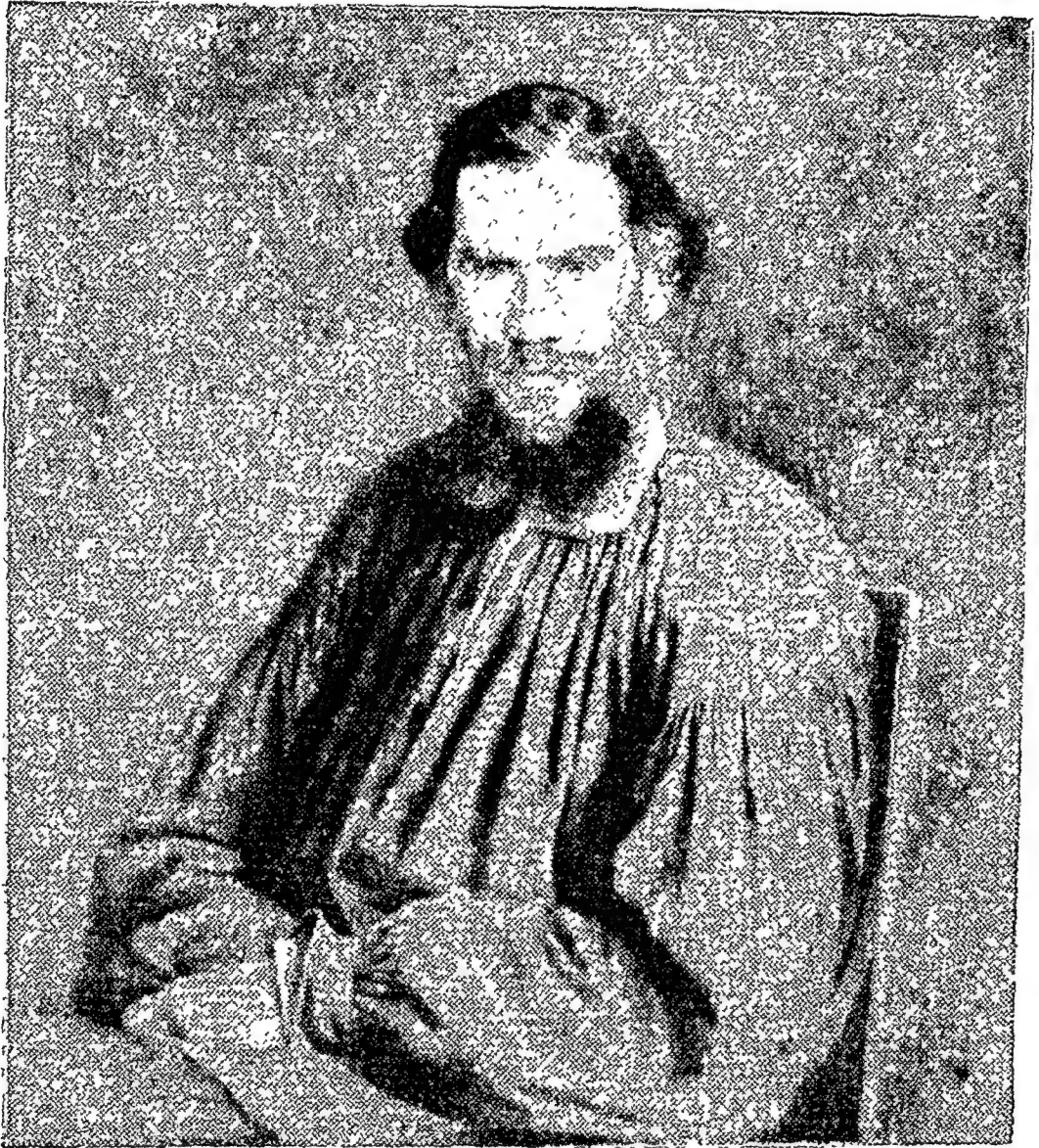
યૂરોપને એ નવભૂમિનાં દર્શન કરાવનાર અને પૃથ્વીનો વિશાળ પલવટ નૌકાપતિઓને વિજયસુલલ છે એ જલધિયાનનું રહસ્ય જગતને શિખવનાર મધ્યકાળની મહાસાગરની મહારાણી સ્પેઈન હતું. ને સ્પેઈનને—તથા તદ્દ્વારા સકળ યૂરોપને—નિજ દિગ્વિજયી ધર્મવીરો મારકૂત કોર્ડોવાના સરસ્વતી-

સંગ્રામો ને ઉથલપાથલોની, ધન ને સૈન્ય પાઠવતી, દૂરસ્થ સાક્ષીભૂત તે ભૂમિ રહી છે; અને એ વિશ્વલોકના વજ્રપ્રહાર ન અનુભવતાં તહનામાંઓના લાલ એ પ્રજા પામી છે. માનવવંશની સર્વ આદિ સંસ્થાઓમાં જે પ્રજાસત્તાક રાજ્યભાવના હોય છે, પ્રાચીન યૂરોપમાં ગ્રીસરોમનાં રાજ્યમન્દિરોમાં જે કોળી, ને વિલાસયુગ ગેસતાં શારીરખળધારી અણુઘડોને હાથે રગદોળાઈ, અને જે સંઘકાળના એશિયાયૂરોપનાં ધર્મસંસ્થાઓના પાખરભાર નીચે ચંપાઈ ગઈ, એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યભાવનાનાં એ એકાન્તવાસિની પ્રજાએ નિજ એકાન્તવાસમાં જતન ને પુનઃઉછેર કીધાં છે; અને સૈકાઓનાં ધીરજ ખંત ઘડતર ને ડહાપણથી તહેને ફળવતી કરી છે. ગ્રીસરોમની છાયાવન્તું પ્રજાતત્ત્વપ્રધાન રાજ્યખન્ધારણુ વર્તમાન યૂરોપે ઇંગ્રેજ પ્રજાએ સજીવન કીધું છે. વળી ગ્રીસરોમની પેઠે ઇંગ્લાંડે પરલોમમાં સન્તાનો પાઠવી સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં છે. અને સ્પેઈનના અણત કાફલાને હરાવીને વરુણદેવના જલપગથારોને ખેરતો, પૃથ્વીના છેડાઓમાં પરવરતો, સંખ્યા ને સામર્થ્યમાં અનન્ય, એ ‘અણત કાફલા’થી ચે અદકેરો, સાગરકાફલો એ દેશે જમાવ્યો છે. દેશદેશ સંગાથે વ્યાપારની સડકો, પૃથ્વીપન્થે અને જલમાર્ગે, ઇંગ્લાંડે જોડેલી છે. સારા યૂરોપે રોમશાસનનાં ન્યાયનિયમનો સ્વીકાર્યો; પણ યૂરોપથી અલગપણુને લીધે, તેમ મધ્યકાળના રોમ પ્રત્યેના અણુગમાને કારણે, છિટને એ ઉવેખ્યાં; અને તહેમને સ્થાને દેશજન્ય ન્યાયપદ્ધતિનો ફાલ ઉગાવ્યો. આમ રાજ્યવિસ્તાર રાજ્યખન્ધારણુ નોકાસૈન્ય વ્યાપારવૃદ્ધિમાં ગ્રેટબ્રિટનના ટાપુઓ આ યુગમાં અગ્રેસર બન્યા. પણ એ પાર્થિવ મહત્તા મહાન ભોગ આપ્યા વિના એ સંખ્યાન્હાનકડી મહાપ્રજા પામી નથી. ખ્રીટનના બરલો એધામ ખીટ ફેઈક વૂદફ કુક નેલ્સન વેલિંગ્ટને સામ્રાજ્યને ને સંસ્થાનોને સ્થાપ્યાં, સંરક્ષ્યાં, ને વિકસાવ્યાં; પણ હરિયા ખેડતાં અન્ય દિશાઓ મહાપુરુષશુન્ય થઈ પડી. બુદ્ધ ખ્રીસ્ત કે મહમ્મદ સમા

યયઘરખર યૂરોપ ખંડે અવતર્યા નથી. મનૂ કે મૂસા, ઝરથૂષ્ટ્ર કે કોનફ્યૂશિયસ
 સમા નવસંસાર સ્વજનાર ઇગ્દાંડના ઇતિહાસે નથી. ન્યૂટન છે, સ્ટીવન્સન છે;
 પણ પ્લેટો કે એરિસ્ટોટલ નથી, તાનસેન કે મોગર્ટ નથી, કેન્ટ કે શંકરાચાર્ય
 નથી. બંગાળા, પંજાબ, કે ગુજરાતના લગભગ જેવડું ઇગ્દાંડ હશે; પણ બંગાળા-
 માંના ગૌરાંગ કે પંજાબમાંના શુરુ નાનક કે ગુજરાતમાંના સ્વામીનારાયણ
 ઇગ્દાંડમાંના કોણકોણ ? ધર્મસંશુદ્ધિની પાવનપુદ્ધિમાંથી નહિ, માધ્યા છૂટા-
 છેડા ન અપાયાને કારણે પ્રગટેલા પોપ પ્રત્યેના રાજરોષમાંથી ૧૬મા
 સૈકામાંની ખ્રીટનની ધર્મસુધારણા પરિણમી હતી. આર્થિક સંપત્તિ પામવા
 જતાં આધ્યાત્મિક સંપત્તિને ઇંગ્રેજ મહાપ્રભએ વિસારી લાગે છે. ગીતાજીનો
 દ્વેશ લાપાન્તરકાર કહે છે કે ગીતા સમો ગ્રન્થ યૂરોપના સાહિત્યલંકારોમાં
 નથી; તો પછી ગહનતર ઉપનિષદો તો ત્યાં ક્યાંથી હોય ? શેક્ષપીયર એમનો
 કવિશ્રેષ્ઠ; To hold the mirror up to nature એટલું જ એ કવિવરનું કાવ્યા-
 દર્શ; અને ફોલ્સ્ટાફ તે શેક્ષપીયરસરજ્યું એક લાક્ષણિક પ્રધાન નવનાટક-
 પાત્ર: not heavenly of the heaven, but of the earth earthy.
 શેક્ષપીયર બ્રહ્મર્ષિ નથી, એનો કાવ્યાનન્દ બ્રહ્માનન્દ નથી. પાર્થિવ બહો-
 બલાલીમાં બીલવા જતાં આધ્યાત્મિક બહોબલાલીને ગ્રેટખ્રીટન ભૂલ્યું. એટલે
 ખ્રીટનનાં રસોદ્યાનમાં રામાયણ કે મહાભારત કે એમનો ગદ્યાવતાર કે મહા-
 કાદમ્બરી અવતર્યાં નથી. તેમ વર્લ્ડર કે લે મિઝરેનલ જેવી યૂરોપકીર્તિત
 કાદમ્બરી, કે ગોઈથે કે લૂગો સમોવડ યૂરોપકીર્તિત કાદમ્બરીકાર ત્યાં શોધવો
 સુલભ નથી. ઇગ્દાંડવિખ્યાત રસસર્જકો ઇગ્દાંડમાં ઘણા છે; યૂરોપવિખ્યાત
 કેટકેટલાક ? ખ્રીટનમાં દેશકીર્તિત નવલકથાકારોનાં નામ અનેક છે; અને
 ત્યાં તો અઘરો નિર્ણય એ છે કે એ દ્વીપમાંની સર્વોત્તમ કાદમ્બરી કે સર્વોત્તમ
 કાદમ્બરીકાર કોણ ? ખ્રીટનના કાદમ્બરીલંકાર ને કાદમ્બરીકારમંડળ વિશે

આપણે એટલું ગધું નહિયે છીએ કે એ આપણું અતિશય ધૂંચવાડાનાં
 જાણાંઓમાં ઘડીક ધૂંચવે છે. ડીક્રો ફીલિંગ રીચર્ડસન ગોલ્ડસ્મિથ જેઠન
 ચોસ્ટન સ્કોટ ડીકન્સ થેકરે ઇલિયટ મેરીડિથ મેરી કોરેલી હોલ કેઇન વેલ્સ
 ગાલ્ડસવર્થી જેવાની પ્રલંબ નામાવલિમાંથી સર વોલ્ટર સ્કોટને નમૂનારૂપ લઇ
 આપણે અવલોકીશું તો ઇંગ્રેજ નવલકથાસાહિત્યને આપણે અન્યાય કર્યો તો
 નહિ જ કહેવાય. ઇંગ્રેજ વાંચનાર આલમને સ્કોટે ઇતિહાસ ચોક્કસ બતાવે.
 ભૂતકાળને સંજવન કરી આજની આંખ આગળ રમતો કર્યો. સ્કોટલાંડનાં
 પર્વતો ને સરોવરો, ઝરણાં ખીણો ને ઘાટનાં બહુ એણે જગાડ્યાં. ‘ઉત્તરનો
 અન્ધારપછેડાવાળો’ એવું ઉપનામ એમના જમાનાએ સ્કોટને ષડ્યું હતું.
 સરોવરની સુંદરી એ સ્કોટનું સર્વસમર્થ નહિ તો સર્વમોહક કાવ્ય છે; અને
 ચોલ્ડ મોર્ટેલિટિ સ્કોટની સર્વોત્તમ નહિ તો સર્વસમર્થ કાદમ્બરી છે. ઉછળતાં
 મોજાંઓ વચ્ચેનાં ખડકશિખરો સરખાં એ કાદમ્બરીમાંનાં પાત્રો અડગ ગંભીર
 ને કારમી દૃષ્ટિવન્તાં ખડાં છે. પણ Two Centuries of English Novel
 નામના સાહિત્યગ્રન્થમાં ઇંગ્રેજ અવલોકનકાર હેરોલ્ડ વિલિયમ્સ લખે છે કે
 ‘Scott was no thinker: both in his verse and his prose we
 recognise that he sees with the eye, but he does not reflect.’
 P. 160. ‘The inner mystery lay beyond his powers of perception.’
 P. 154. સ્કોટની લેખિની કીમિયાગરના જેવી કામણગારી હતી, અને એ
 કામણ અતિનિન્દિત મધ્યકાળમાં પ્રાણરૂપે ફૂંકીને શળવત્ પડેલા મધ્ય-
 કાળને સ્કોટે સંજવની પાછ. સ્કોટમાં રસ છે, કલ્પના છે; પણ એને હૈયાની
 કલ્યાણલાવનાઓ વાંચતાં અન્તર્યક્ષુ નથી. સ્કોટ આતન્દ આપે છે, ઉન્નત
 કરતો નથી; રાજ કરે છે, ઉર્ધ્વગામિની ગ્રેરણા જગાડતો નથી. ત્વચા સમો
 સ્કોટ ઉપરછલ્લો છે, હૈયા સમો આતમઉલો નથી.

ઉત્તરધ્રુવને અર્ધવર્તુલાકારે વીંટી વળેલા રશિયાના રણવિસ્તારમાં આખી-
 શેક વર્ષો ઉપર 'યૂરોપનો સુધારો' પૂર્વો પ્રસર્યો ન હતો, ને આજે તો એણે
 સ્કહામાં ખંડ માંડ્યાં છે. આજનું રશિયા તો 'સુધરેલા' યૂરોપખંડને સુધારવાનો
 દાવો કરે છે. ત્યહારે તે છેલ્લે ગાર્ડનો ડબ્બો હતું; આજે યૂરોપનું ઇન્જિન
 હોવાનો એનો દાવો છે. પૂર્વે વિદ્યાનો પ્રકાશ ત્યાં એટલો લોકવિશાળ કે
 દેશોર્જવળ ન હતો. રાજ્યસત્તા તથા ઉમરાવોનો દોર લગભગ નિરંકુશ જેવાં
 હતાં. પ્રજાપ્રતિનિધિસભા માટેના લોકપોકાર ત્યાંના સત્તાધીશો સાંભળતા
 નહિ. 'યૂરોપનો સુધારો' એ શબ્દોચ્ચારે જાગતાં ફ્રાન્સપ્રીટનનાં જે રાજ્ય-
 બન્ધારણ આંખ સન્મુખ ખડાં થાય છે, અને જેની અન્ય યૂરોપી રાજ્ય-
 મંદિરોમાં યે ગઈ સદીમાં જ પ્રતિષ્ઠા થઈ છે, તહેનું રશિયામાં ૨૦મી સદીના
 પ્રભાતે આવાહનસ્તોત્ર ગવાતું હતું. યૂરોપભરમાં ધૂમી વળેલો 'સ્વતન્ત્રતા
 સમાનતા બન્ધુતા'નો ત્રિરંગી વાવટો રશિયામાં ત્યહારે નહોતો રોપાયો. યૂરોપી
 સંગ્રામમૂર્તિ નેપોલિયનનો ઐન્યસમૂહ પણ મોસ્કોના દુર્ગ આથે અથડાતાં
 ભાગ્યે ને વેરાયો હતો. નેપોલિયનભરતીનો ચોટ મોસ્કોથી મંડાયો. તહો યે
 યૂરોપના સીમવાસી રશિયાને યૂરોપના પ્રજાકુટુમ્બમાં રહેવું પડતું, તેથી યૂ-
 રોપની કેટલીક વાતો રશિયાને સ્વીકારવી પડતી; અને એમની પાછળ
 બાણ્યેબાણ્યે બીજી કેટલીક ધૂસી જતી. ચીન સ્કામે ધૂરકતું, હિન્દ સ્કામે
 ડોળા કહાડતું, જાપાનથી હારતું, આરનું રશિયા આજ નથી. એ હિમભૂમિમાં
 અણધારી પ્રજાઉખા અગકી ઉઠી છે, અને રસરોપ પણ રોપાયા છે. કવિતાવેદ
 જો કે એટલી નથી પાંગરી, છતાં કાદમ્બરીઓનો ફાલ ત્યાં ઉતર્યો છે. રશિયા-
 ના મહાકાદમ્બરીકાર આ સદીનાં ઉઘડતાં વર્ષોમાં મૃત્યુલોકમાં હતા. ભારત-
 ના કે ઋષિવર યૂરોપમાં જઈ ચહુડ્યા હોય એવા એ ત્યાગમૂર્તિ હતા. હીનોના
 સહાયક, લોકને દુઃખે દુઃખી, પુણ્યપાપના પરબન્ધા, સદ્ધર્મના ઉદ્ધારક,

टॉलस्टॉय

જેડૂતોમાં જેડૂત, ને અમીરોમાં સામ્ય અમીરવરઃ એ મહાત્માને જવે માનવ-
 સ્પષ્ટિ એટલી ઝાંખી પડી છે, દેવસ્પષ્ટિ એટલી દીપ્તિમન્ત થઇ છે. કાઉન્ટ લિયો
 ટોલસ્ટોય યૂરોપમાં અપવાદરૂપ તપસ્વી હતા. એમની અમૃતલેખિનીને પ્રજા
 રાજ્ય કે ભાષાની સીમાઓ ન હતી, એમનાં સાહિત્યકિરણો એ સીમાઓ
 ઓળંગી ઉડતાં. કોકેસસની ધર્મદુઃખી પ્રજા દુઃખોભારને વાસ્તે રચાયેલો
 રીઝરેક્શન નામનો એક અને રશિયાનું ચિત્રદર્શન દાખવતો ઇસ્વી ૧૮૭૭ના
 દીલ્હી દરબારના વર્ષમાં છપાયેલો એના ઠરીનીના નામનો ખીન્નો એ ટોલ-
 સ્ટોયગ્રન્થમાળાના પ્રધાન વાર્તાગ્રન્થો છે. વોર એન્ડ પીસ તો ટોલસ્ટોયનો
 અંત્રામથળાડો છે. જેડૂતોની વિટંબણાઓ, ઉમરાવોના સહા, અનીશ્વરતાનાં
 શાપ, આસ્તિકતાનાં પુણ્ય, દુઃખીદીનની દાઝ, સત્યની સર્વાંગે ઉપાસનાઃ ટોલ-
 સ્ટોયની નહાનીમહોટી વાર્તાઓમાં એ સહુ તરવરે છે. ટોલસ્ટોય આધ્યાત્મિક
 અન્તરિક્ષે જાણે વસતા; તેથી, અંસ્કૃત સાહિત્યની સુપ્રસિદ્ધ પદ્ધત્યનુસાર, પાર્થિવ
 વસ્તુઓને પણ આત્મપ્રસંગના રૂપકથી તે સ્ક્રમન્તવતા. રશિયા અને યૂરોપને
 ઉન્નતિનાં કંઇક પગથિયાં ચઢાવી જોગીવેરાગી જેવા એ ઉમરાવશાધુએ જીવન-
 દલાપ પછી સંકેલી લીધો.

રોમને ને ફ્રાન્સને જીતનાર ને ઈંગ્લાંડને વસાવનાર ને નામ અર્પનાર
 જર્મનીનો ઇતિહાસ આ સૌથી નિરાળો છે. યૂરોપ વચ્ચે ઉભેલી એ મહાપ્રજાએ
 એમર ઘેરી પડેલી સહુ પ્રજાઓના સૈકાઓ થયાં ઘા ખમ્યાં છે, ને ઘા વાળ્યા
 છે. ફ્રાન્સ રશિયા ઓસ્ટ્રિયાના અનેક મહાપ્રહારોથી પ્રશિયાની દાદ કૂટી
 નથી, જર્મનીની સમશેર યુદ્ધી થઇ નથી. હાર્યા હાર્યા જર્મનીથી જે ફ્રાન્સ આજ
 ‘ખીલું છું’ જાહે છે. ૧૬મા ૧૭મા કે ૧૮મા સૈકાના તહેનારણશીગડાંની વીરહાક
 વિસરાઈ હોય તહો પણ ૧૯મા સૈકાની તહેની યુદ્ધગર્જનાના પડઘા જગતમાંથી

હજી આયર્યા નથી. ૨૦મી સદીમાં તો જર્મની જાણે જગત સહામું ઉભું. પણ સત્વસ્થ ને આત્મવાન્ જર્મનીએ પ્રજાનું દેહગળ માત્ર કેળવી કેળવીને ચેતન-ગળને અવગણ્યું નથી. ખ્રીસ્તી ધર્મના પરમ સુધારક ધર્મવીર લ્યૂથર એ માતાને જોળે જન્મ્યા હતા. વર્તમાન યૂરોપની ફિલસુફીના પિતા યૂરોપી દર્શનકાર કેન્ટ જર્મનીના સુપુત્ર હતા. યૂરોપના સર્વોત્તમ તાનસેનો ગિથોવન મોઝાર્ટ વેગ્નર જર્મનીનાં સન્તાન હતા. કવિતાને એ મહાપ્રજાએ વિસારી નથી; અને ઇંગ્રેજ સાહિત્યવિવેચકો જેને ‘૧૯મી સદીનું યૂરોપનું સર્વોત્તમ કાવ્ય’ કહે છે તે ગોઇથેના ફાઉસ્ટનો જગત્વિખ્યાત કીર્તિદેહ એ જન્મીજાયો છે. વેદગિરાનાં જગત્ત્રેષ્ઠ પુસ્તકાલય અને આર્યાવર્તમાં એ આજ થોડાક હશે એવા શાસ્ત્રીઓ ને સંસ્કૃતાચાર્યો જર્મનીમાં છે. ઇંગ્લાંડને ઋગ્વેદનું ઇંગ્રેજી ભાષાન્તર જર્મનપંડિત મેક્ષમૂલરે આપ્યું છે. ઇંગ્લાંડનો રાજવંશ આજ માતૃપક્ષે ઇંગ્રેજ છે, પિતૃપક્ષે જર્મન છે. જર્મન પ્રજાનો સરસુજિતયાર હિટલર આજ જર્મનપ્રજાને આર્યપ્રજા કહેવામાં ગૌરવ માણે છે; હિન્દના રાષ્ટ્રધ્વજે હોય ને શોભે એ મંગળવાચક સ્વસ્તિક જર્મનીના રાષ્ટ્રવાદીઓને ધ્વજે આજ ફરકે છે.—અને આમાંનું ઘણું-ખંડ સૌરાષ્ટ્ર કે રાજસ્થાન જેવજેવડાં વેરાયેલાં ન્હાનકડાં રાજ્યરજકણોના યુગમાં થયું હતું. પ્રશિયાના મહિપાળ જર્મન સમ્રાટ થયા અને જર્મન સામ્રાજ્ય સ્થપાયું એ તો છેક ૧૮૭૧માં. લ્યૂથર ગોઇથે કેન્ટ ફ્રેડ્રિક ધ ગ્રેટ એ સૌ ૧૮૭૧ની પૂર્વેના. વેગ્નર એક ગિસ્માર્કનો સમકાલીન. ૧૮૭૧ની પછીનાં ચાળીસ વર્ષોમાં જગત્પંદતો વ્યાપાર, અને એ વ્યાપારને અંગે જે નિહાળી થેટપ્રીટન પણ ઘડીક વિચારવિસ્મયમાં પડ્યું હતું એવું નૌકાગ્રેન્ય એ મહાપ્રજાએ જ-માવ્યાં હતાં. પ્રિન્સ ગિસ્માર્કે જર્મનીનો રાજમહેલ ણાંધ્યો; પણ એ રાજ-મહેલના પાયા તો લ્યૂથરે ફ્રેડ્રિક ધ ગ્રેટે કેન્ટે ગોઇથેએ શીલરે મોઝાર્ટે માંડ્યા હતા. માર્નકાંઠાના બળે વારના ૨૦મી સદીમાંના જર્મન ભરતીઓટ તો આપણે

ગોમ્દે

નજરે નિહાળ્યા છે. જર્મન ઇતિહાસમાં ૧૮મી સદી રણવિજયિની હતી, પણ
 ૧૮મી સદી સાહિત્યયશસ્વિની હતી. સાહિત્યકીર્તિવન્ત એ ૧૮મી સદીમાં
 વીમરનો ન્હાનકડો રાજઢરખાર, ૧૮મી સદીની છેલ્લી પચ્ચીશીમાં આપણે ત્યાં
 જેમ નડિયાદનું મજ કે કલાખીનો રાજઢરખાર પ્રકાશનાં હતાં તેમ, પ્રતિભાના
 પ્રકાશથી ઝળહળતો હતો. વીમરના ન્હાનકડા જર્મન સંસ્થાન વિષે ઇંગ્રેજ સા-
 હિત્યાચાર્ય કારલાઇલ ૧૮૨૪માં લખે છે કે: By degrees, whatever was
 brightest in the genius of Germany had been gathered to this
 little court: a classical theatre was under the superintendence
 of Goethe & Schiller: here Wieland taught and sang: in the pulpit
 was Herder: and possessing such a four, the small town of
 Weimar, some twenty years ago, might challenge the proudest
 capital of the world to match it in intellectual wealth. એવા
 ખુદ્દિવૈભવશાળી વીમરના ઢરખારમાં ઈ.સ. ૧૭૭૫માં ગોઇથે ગયા તે પૂર્વે
 '૭૩માં ને '૭૪માં ગોઇથેના બે રસત્રન્થો પ્રગટ થયા હતા. એ રસત્રન્થોએ
 યૂરોપના રસોપલોગીઓને ત્યારે હલમલાવી મૂક્યા હતા. '૭૩ વાળા ગોટ્ટ
 નાટક વિશે લખતાં કારલાઇલ કહે છે કે: Sir Walter Scott's first li-
 terary enterprise was a translation of Gotz: & if genius could be
 communicated like instruction, we might call this work of
 Goethe's the prime cause of Marmion & the Lady of the Lake,
 with all that has followed from the same creative hand.
 કારલાઇલ કહે છે કે સર વોલ્ટર સ્કોટની પ્રેરણા ગોઇથેના પ્રદીપથી પ્રગટી નહિ
 તો પ્રજ્ઞવળી ઉઠી. પણ નિત્યયૌવનશાળી ગોઇથેની ઉપકાળના કુંકુમાકાશ સમી
 નવકીર્તિને યૂરોપભરમાં પ્રસરાવનારો રસત્રન્થ એ ગોટ્ટ ન હતો: એ તો

ગોમથે

નજરે નિહાળ્યા છે. જર્મન ઇતિહાસમાં ૧૮મી સદી રણુવિજયિની હતી, પણ ૧૮મી સદી સાહિત્યયશસ્વિની હતી. સાહિત્યકીર્તિવન્ત એ ૧૮મી સદીમાં વીમરનો ન્હાનકડો રાજઢરણાર, ૧૮મી સદીની છેદલી પચ્ચીશીમાં આપણે ત્હાં જેમ નડિયાદનું મજ કે ઢલાપીનો રાજઢરણાર પ્રકાશતાં હતાં તેમ, પ્રતિભાના પ્રકાશથી ઝળહળતો હતો. વીમરના ન્હાનકડા જર્મન સંસ્થાન વિષે ઇંગ્રેજ સાહિત્યાચાર્ય કારલાઈલ ૧૮૨૪માં લખે છે કે: By degrees, whatever was brightest in the genius of Germany had been gathered to this little court: a classical theatre was under the superintendence of Goethe & Schiller: here Wieland taught and sang: in the pulpit was Herder: and possessing such a four, the small town of Weimar, some twenty years ago, might challenge the proudest capital of the world to match it in intellectual wealth. એવા બુદ્ધિવૈભવશાળી વીમરના ઢરણારમાં ઇ.સ. ૧૭૭૫માં ગોઈથે ગયા તે પૂર્વે '૭૩માં ને '૭૪માં ગોઈથેના એ રસગ્રન્થો પ્રગટ થયા હતા. એ રસગ્રન્થોએ યુરોપના રસોપભોગીઓને ત્હારે હલમલાવી મૂક્યા હતા. '૭૩ વાળા ગોટ્ઝ નાટક વિશે લખતાં કારલાઈલ કહે છે કે: Sir Walter Scott's first literary enterprise was a translation of Gotz: & if genius could be communicated like instruction, we might call this work of Goethe's the prime cause of Marmion & the Lady of the Lake, with all that has followed from the same creative hand. કારલાઈલ કહે છે કે સર વોલ્ટર સ્કોટની ગ્રેરણા ગોઈથેના પ્રતીપથી પ્રગટી નહિ તો પ્રજ્ઞવળી ઉડી. પણ નિત્યચૌવનશાળી ગોઈથેની ઉપકાળના કુંકુમાકાશ સમી નવકીર્તિને યુરોપભરમાં પ્રસરાવનારો રસગ્રન્થ એ ગોટ્ઝ ન હતો; એ તો

એમની દ્વિતીય રસઝરણી સોરોઝ ઓફ વર્ટર. કારલાઈસ કહે છે કે: Next year his Sorrows of Werther rose like a literary meteor on the world; and carried his name on its blazing wings, not only over Germany, but into the remotest corners of Europe. એ જ વિવેચક આગળ કહે છે: Werther appeared to seize the hearts of men in all quarters of the world. x x x Sceptical sentimentality, view-hunting, love, friendship, suicide, & desperation: became the staple of literary ware; & though the epidemic, after a long course of years, subsided in Germany, it reappeared with various modifications in other countries; & everywhere abundant traces of its good & bad effects are still to be discerned. મિસરમાં ખીરામીકની જગજગની છાયાઓમાં સંગ્રામજેલ જેલતાં એ રસગ્રન્થ નેપોલિયનના ગજવામાં હતો. નેપોલિયને વીમરજીત્યું ત્યારે વર્ટરના સર્જન-હારને શાહાનશાહી આમન્ત્રણે આમન્ત્રી વર્ટરવાર્તાની અન્તિમ કેન્દ્રભાવના વિશે એ અનેકગુણસંપન્ન શાહાનશાહે એ જર્મન સાહિત્યાચાર્ય સંગાથે રસગોષ્ઠિ કરી હતી. પણ ગોઇથેની મહાકાદમ્બરી તો પ્રસિદ્ધ થઈ ૧૮૨૧માં; અને તે વિદ્વેષ મિસ્ટર. બહુરૂપી જેવી એ કાદમ્બરીનાં અનેકમુખી દર્શન સાહિત્ય-દર્શનાચાર્યોએ કીધાં છે. એક અવલોકનકાર કહે છે: It has been condemned as dull; it has been extolled as profound; it has been admired as poetic. એ વિદ્વેષ મિસ્ટરની કાદમ્બરીના પૂર્વાર્ધમાંના એક સ્કન્ધનું એક દેવીનો આત્મવૃત્તાન્ત એ નામથી કાન્તે આપણી ગુર્જરગિરામાં ભાષાન્તર કીધું છે. ગોઇથેની એ મહાભારત કાદમ્બરીનું ઇંગ્રેજીભાષાન્તર કારલાઈસે કર્યું છે, અને એ ભાષાન્તરના ઉપોદ્ધાતમાં ઈંગ્લાંડનો એ રસગ્રાહી

તત્ત્વચિન્તક કહે છે કે: The philosophical discussions it contains; its keen glances into life and art; the minute & skilful delineation of men; the lively genuine exhibition of the scenes they move in; the occasional touches of eloquence & tenderness, & even of poetry—the very essence of poetry: the quality of thought & knowledge embodied in a style so rich in general felicities, of which, at least, the new & sometimes exquisitely happy metaphors have been preserved—cannot wholly escape an observing reader, even on the most cursory perusal. કાન્ત રકોટ કારલાઈલ જેમનાં ભાષાન્તર કરવા લલચાય એ નાટકકાદમ્બરી અસામાન્ય જ હોય. કવિ, વિચારક, કાદમ્બરીકાર, Scientist, યૂરોપનો ડાહ્યામાં ડાહ્યો પુરુષ. એવાં એવાં ઉપનામો કારલાઈલ જેવો અવલોકનકાર ને ઇંગ્લેન્ડ સાહિત્યાચાર્ય ગોઠ્યેને આપે છે. વીમરપતિએ ગોઠ્યેને ઉમરાવપદ બદલ્યું હતું. યૂરોપવિજેતા નેપોલિયને, રશિયાળંડાધીશ એલેક્ઝાંડર, અને અન્ય નૃપતિઓએ ગોઠ્યેને ઇલકાઓ નવાજ્યા હતા. સોએ વર્ષે લોકમત આવ્યું કહે છે કે એ પદ ને એ ઇલકાઓ ગોઠ્યેની કીર્તિના કીર્તિસ્થંભ નથી; એ નૃપેન્દ્રોની ગુણકદરહાની ને સાહિત્યભક્તિના કીર્તિસ્થંભ રૂપે ઇતિહાસમાં વિરાજે છે.

જગત્સંસ્કૃતિઓનાં આયુષ્ય સદીઓના દાયકાઓથી ગણાય છે ત્યાં વર્તમાન યૂરોપી સંસ્કૃતિ ચાર સદીનું હજી બાળક છે. એ યૂરોપી સંસ્કૃતિને બે પાયે પાયા છે: એક જર્મન Reformation ને બીજો ફ્રેંચ Revolution. આપણે ભરતખંડે હિન્દી જેમ ભારતભાષા છે, તોવી યૂરોપખંડે ફ્રેંચ ભાષા તે યૂરોપભાષા છે. શુજરાતભરમાં જેમ મુસ્લિમો જમણા, તેમ યૂરોપભરમાં ફ્રાન્સનો

જમણુ વળણાય. પારસણુને, નવળંગાળણુને, નવસિન્ધણુને, નવદળળણુણુને, જગત્તર્તકી એના પાવલોવાને ગુજરાતે જેમ નિજ સાડી ખેરાવી શોભાવી, તેમ યૂરોપઅમેરિકાના કરોડપતિઓની શેઠાણીરાણીઓને ગાઉન ને ફેશનોએ ઢાંકી પારિસ શોભાવે છે. યૂરોપની સુન્દરીઓને રસિકતાના, સુન્દરતાના ને શણુગાર શોભાના પાઠ આજે પણ ફ્રેંચ સુન્દરી ભણાવે છે. 'In this Age France has been the mother of fashions, social life, & culture of Europe.' તેમ ભાવનાદેશે પણ ફ્રાન્સ યૂરોપનું અગ્રેસર. French Novelists of Today નામના ગ્રન્થમાં વિનિક્રેડ સ્ટીફન્સ કહે છે કે: For centuries France has been in the vanguard of European thought. યૂરોપની પ્રજાપ્રજામાં ચૈકાઓથી ફ્રાન્સે ભાવનાઓ વાવી છે, ને એ ભાવનાઓને ઉછેરતી રસવર્ષા વરસાવી છે.

રેફરમેશન, રેવોલ્યુશન, ને યોડશેવીઝમ: આજના યૂરોપી ઇતિહાસના એ ત્રણ પ્રધાન સંસારપલટાઓ. વીજળીનિતારી ખાલી લેડન બાર જેવી રેફરમેશન આજ વીજળીસૂની છે. ને યોડશેવીઝમને યૂરોપે હજી પારખી નથી, પરીક્ષી નથી, સત્કારી નથી. ગઈ કાલે ફ્રેંચ રેવોલ્યુશનના વિરોધીઓ હતા એ આજે યૂરોપમાં એના ઉપાસકો છે. ૧૮મી સદીની આખરમાં જન્મેલી ફ્રેંચ રેવોલ્યુશને ૧૯મી સદીમાં યૂરોપને જીત્યું; આજ ૨૦મી સદીમાં ફ્રેંચ રેવોલ્યુશન જગત જીતવા નીકળી છે. વર્તમાન યૂરોપે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય-ભાવના એટએટલી પ્રસરી છે કે બેચાર દેશમાં જ હવે એ ખંડે રાજવીસંસ્થા જીવે છે. યૂરોપને સમાનતાવાદ એશિયાના ખાઈખલે શીખવ્યો હતો કે પ્રભુનાં ગાળક સૌ સરખાં. કાળે કરી યૂરોપ એ ભૂટી ગયું. ફ્રેંચ રેવોલ્યુશને એ સમાનતાવાદ વીસર્યા યૂરોપને પાછો પહોંચ્યો. આરા જગતે એ વૈષ્ણવી સૂત્ર

શીખવું પડશે કે શ્રી હરિનાં ગાળકો સહુ સરખાં.

ક્રેન્ચ સાહિત્યનો ઇતિહાસ ઠાંઠાનાં મથાળાનાં બેવાં થોડાંક સૂત્રોમાં સારવાયેલો છે. Chivalryના યુગથી સમૃદ્ધિશાળી ક્રેન્ચ સાહિત્ય ૧૪મા લૂધ રાજવીના જમાનામાં યૂરોપઅગ્રણી થયું. લૂધનો રાજદરબાર વેલવશાળી ને બહોજલાલીવન્તો હતો. એ રાજદરબાર સાહિત્યશૂન્ય નહોતો. વરસેલ્સનો રાજમહેલ યૂરોપના સંસ્કારજીવનને ત્યહારે હૃદયસ્થાને હતો. યૂરોપનાં અંગોમાં સંસ્કારરૂઢિર વરસેલ્સમાંથી વહતાં. મોલિયેર ને રેસીની એ યુગના ને એ રાજદરબારના સમર્થ નાટકકારો. એરિસ્ટોટલના કાવ્યશાસ્ત્રમાંની Unities બળવીને રેસીની નાટકો લખતો. આજ આટલે વર્ષે એ યૂરોપમાં શેક્ષપીયર દરતાં રેસીનીનાં નાટકો અધિકાં ભજવાય છે. ફ્રાન્સની ફેશનો ને Culture ત્યહારે સારો યૂરોપ બીલતો. ૧૪મો લૂધ ટહેતો કે હું ફ્રાન્સ છું; ત્યહારે લૂધ ટહી શક્યો હોત કે હું યૂરોપ છું.

એ પછી ત્યહાં થયા બોલ્ડેર રૂસ્સો ને ડીડેરોટ. એમણે ક્રેન્ચ વિપ્લવનાં બીજ વાળ્યાં. ૧૭૮૯થી ૧૮૧૫ પર્યન્ત ફ્રાન્સમાં વિપ્લવપચ્ચીશી હતી; પ્રજાચિન્તવનને ક્રેન્ચ પ્રજા ત્યહારે જીવનમાં ઉતારતી હતી.

પછી ૧૮૨૦થી ૧૮૫૦ સૂધી Romantic Schoolનું, ને ૧૮૫૦થી ૧૮૮૦ સૂધી Realistic Schoolનું, ફ્રાન્સના સાહિત્યદેશે સામ્રાજ્ય હતું. એ Realismના જમાનામાં ત્યહાં ઇતિહાસાચાર્યો ને નવસાહિત્યશાસ્ત્રીઓ થયા.

અને પછી પાછી ત્યહાં આવી Symbolism. સૈંકાઓ પૂર્વે આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યાચાર્યો કહી ગયા છે કે સાહિત્યદેશે સર્વોત્તમ તો ધ્વનિકાવ્ય. ફ્રાન્સ એ ૧૮૮૦ પછી ભણ્યું. પછી ત્યહાં કવિવર વરસેઈન થયો. 'Verlaine

જસણ વખણાય. પારસણને, નવળંગાણને, નવસિન્ધણને, નવદળખણને, જગત્નર્તકી એના પાવલોવાને ગુજરાતે જેમ નિજ સાડી ખેરાવી શોભાવી, તેમ યૂરોપઅમેરિકાના કરોડપતિઓની શેઠાણીરાણીઓને ગાઉન ને ફેશનોએ ઢાંકી પારિસ શોભાવે છે. યૂરોપની સુંદરીઓને રસિકતાના, સુંદરતાના ને શણગાર શોભાના પાઠ આજે પણ ફ્રેંચ સુંદરી ભણાવે છે. 'In this Age France has been the mother of fashions, social life, & culture of Europe.' તેમ ભાવનાદેશે પણ ફ્રાન્સ યૂરોપનું અગ્રેસર. French Novelists of Today નામના ગ્રન્થમાં વિનિફ્રેડ સ્ટીફન્સ કહે છે કે: For centuries France has been in the vanguard of European thought. યૂરોપની પ્રજાપ્રજામાં સૈકાઓથી ફ્રાન્સે ભાવનાઓ વાવી છે, ને એ ભાવનાઓને ઉછેરતી રસવર્ષા વરસાવી છે.

રેફરમેશન, રેવોલ્યુશન, ને યોદ્ધેશીઝમ: આજના યૂરોપી ઇતિહાસના એ ત્રણ પ્રધાન સંસારપલટાઓ. વીજળીનિતારી ખાલી લેડન બાર જેવી રેફરમેશન આજ વીજળીસૂતી છે. ને યોદ્ધેશીઝમને યૂરોપે હજી પારખી નથી, પરીક્ષી નથી, સત્કારી નથી. ગઈ કાલે ફ્રેંચ રેવોલ્યુશનના વિરોધીઓ હતા એ આજે યૂરોપમાં એના ઉપાસકો છે. ૧૮મી સદીની આખરમાં જન્મેલી ફ્રેંચ રેવોલ્યુશને ૧૯મી સદીમાં યૂરોપને જીત્યું; આજ ૨૦મી સદીમાં ફ્રેંચ રેવોલ્યુશન જગત જીતવા નીકળી છે. વર્તમાન યૂરોપે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય-ભાવના એટએટલી પ્રસરી છે કે ખેચાર દેશમાં જ હવે એ ખંડે રાજવીસંસ્થા જીવે છે. યૂરોપને સમાનતાવાદ એશિયાના બાઈબલે શીખવ્યો હતો કે પ્રભુનાં બાળક સૌ સરખાં. કાળે કરી યૂરોપ એ ભૂલી ગયું. ફ્રેંચ રેવોલ્યુશને એ સમાનતાવાદ વીસર્યા યૂરોપને પાછો પઢાવ્યો. આરા જગતે એ વૈષ્ણવી સૂત્ર

શીખવું પડશે કે શ્રી હરિનાં બાળકો સહુ સરખાં.

ફ્રેન્ચ સાહિત્યનો ઇતિહાસ ઠાંઠાનાં મથાળાનાં જેવાં થોડાંક સૂત્રોમાં સારવાયેલો છે. Chivalryના યુગથી સમૃદ્ધિશાળી ફ્રેન્ચ સાહિત્ય ૧૪મા લૂઈ રાજવીના જમાનામાં યૂરોપઅગ્રણી થયું. લૂઈનો રાજદરબાર વૈભવશાળી ને બહોળલાલીવન્તો હતો. એ રાજદરબાર સાહિત્યશૂન્ય નહોતો. વરસેલ્સનો રાજમહેલ યૂરોપના સંસ્કારજીવનને ત્યારે હૃદયસ્થાને હતો. યૂરોપનાં અંગોમાં સંસ્કારરૂઢિર વરસેલ્સમાંથી વહતાં. મોલિયેર ને રેસીની એ યુગના ને એ રાજદરબારના સમર્થ નાટકકારો. એરિસ્ટોટલના કાવ્યશાસ્ત્રમાંની Unities બળવીને રેસીની નાટકો લખતો. આજ આટલે વર્ષે એ યૂરોપમાં શેક્ષપીયર દરતાં રેસીનીનાં નાટકો અધિકાં લખવાય છે. ક્રાન્સની ફ્રેન્ચનો ને Culivart ત્યારે સારો યૂરોપ બીલતો. ૧૪મો લૂઈ કહેતો કે હું ક્રાન્સ છું; ત્યારે લૂઈ કહી શક્યો હોત કે હું યૂરોપ છું.

એ પછી ત્યહાં થયા વોલ્ટેર રૂસ્સો ને ડીડેરોટ. એમણે ફ્રેન્ચ વિપ્લવનાં બીજ વાવ્યાં. ૧૭૮૯થી ૧૮૧૫ પર્યન્ત ક્રાન્સમાં વિપ્લવપચ્ચીરી હતી; પ્રજાચિન્તવનને ફ્રેન્ચ પ્રજા ત્યારે જીવનમાં ઉતારતી હતી.

પછી ૧૮૨૦થી ૧૮૫૦ સૂધી Romantic Schoolનું, ને ૧૮૫૦થી ૧૮૮૦ સૂધી Realistic Schoolનું, ક્રાન્સના સાહિત્યદેશે સામ્રાજ્ય હતું. એ Realismના જમાનામાં ત્યહાં ઇતિહાસાચાર્યો ને નવસાહિત્યશાસ્ત્રીઓ થયા.

અને પછી પાછી ત્યહાં આવી Symbolism. સૈંકાઓ પૂર્વે આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યાચાર્યો કહી ગયા છે કે સાહિત્યદેશે સર્વોત્તમ તો ધ્વનિકાવ્ય. ક્રાન્સ એ ૧૮૮૦ પછી લણ્યું. પછી ત્યહાં કવિવર વરલેઇન થયો. 'Verlaine

abolished the last shreds of rhythmical regularity.' ફ્રેંચ સાહિત્ય-
નો ઇતિહાસકાર કહે છે કે 'His poetry exhales an exquisite perfume.'

'The French Revolution was like a bomb, x x which, when it exploded, destroyed its creators.' જરીપુરાણું ધણું એણે ધોયું; પણ ધોતાં ધોતાં ધોનારાં પાણી મેલાં થતાં ને વહી જતાં. એ હજાર વર્ષનાં એરિસ્ટોટલનાં પ્રાચીન રસબન્ધનો પછી ફ્રેંચોને સાહિત્યમાં બન્ધન રૂપ લાગ્યાં. એ સ્વાતન્ત્ર્યયુગ હતો. રાજકારણવાદીઓ રાજકારણદેશે તેમ સાહિત્યકારો સાહિત્યદેશે સાહિત્યસ્વાતન્ત્ર્ય વાંછતા. એરિસ્ટોટલના રસ-શાસ્ત્રની ત્રિગુણ સમી ત્રિવિધ Unities ફ્રેંચનાટકોને ત્યહારે બાંધી રહી હતી. ન્હાનીન્હાનકડી સીમાદોરીઓ ફ્રેંચ સાહિત્યને એવી જકડતી કે નામ ને નામનું વિશેષણ જૂઠાં પડતાં નહિ! 'When Victor Hugo, in the opening lines of Hernani, ventured to refer to an "escalier derobe," and to put "escalier" at the end of one line and "derobe" at the beginning of the next, he was assailed with the kind of virulence which is usually reserved for the vilest of criminals. And the above had a meaning in it. It was abuse of a revolution. For, in truth, by the disposition of those two words, Victor Hugo had inaugurated a revolution.' મોખરે કહેવાતા દેશે બાંધી વાતે મોખરે નથી હોતા. ફ્રાન્સમાં ત્યહારે બેસતી સાહિત્યસ્વતન્ત્રતા ઇંગ્લાંડમાં શેક્ષપીયરજૂની-એ સૈકાજૂની હતી; અને આપણે ભારતવર્ષે કાલિદાસજૂની-એ હજારવર્ષજૂની હતી. ઠેક ૧૮૩૦ સૂધી વિપ્લવવાદી ફ્રેંચ દેશમાં સાહિત્યસ્થિતિ આ વિધની ગ્રીસજકડાયેલી હતી. ટીકાકારોનો એ સાહિત્યક્રમનો અર્થહીન નીવડ્યો, અને છગો સ્હામે હતો માટેજ આજ સંભારાય

છે. એ પછી શીસેરેક વર્ષે, ૧૮૬૮માં આપણે સુર્જરદેશે ડોલન શૈલી જન્મી તે પછીના વર્ષમાં, ડોલન શૈલીની રુઢામે સવા કોડી પાનાંનો એવો નિષ્કળ હુમલો થયો હતો, ને ખા જતા ફટાકડા સમો સવા કોડીની ઈંમતનો નીવડ્યો હતો. પ્રાચીનવાદી કે વિપ્લવવાદી સંસારને લયંકાર છે, તહો ય એટલાં લયંકાર નથી: એ તો યન્ને ય પારદર્શક છે. પણ નિજને Progressive માનતા Unprogressive માનસો, ‘મૂર્તિને નથી માનતા’ બોલનારા મનોમૂર્તિપૂજકો, સહુ દેશોમાં ને સહુ જમાનાઓમાં સંસારલયંકર અજડ ને વિતંડાવાદી હોય છે.

કેથોલિક ઇમેન્સિપેશનનો કાયદો ઇંગ્લાંડમાં થયો તે સાલમાં, ફ્રેન્ચ વિપ્લવ પછી આર દાયકે, ફ્રાન્સને સાહિત્યસ્વતન્ત્રતા સાંપડી. ‘The date 1830 is a cardinal one in the literature of France. Every sentence, every verse that has been written in French since then bears upon it the imprint of the great Romantic Movement.’ આગળાડી ને આગળોટ પણ એ સાલમાં શોધાયાં. મોટરગાડી, વિમાન, વીજળીના દીવાનો પ્રચાર તો પ્રાયઃ ૨૦મી સદીનો. ‘આજનું યુરોપ સકાઓબૂતું છે’ એ કેટલાકનો ઇતિહાસબ્રમ છે. ઇતિહાસમીમાંસકો કહે છે કે વિક્રમ કાલિદાસ ને ઇશુ ખ્રીસ્તનું જગત ૧૮૩૦ સૂધીમાં પલટાયું તેથી ૧૮૩૦નું જગત ૧૬૩૦માં અતિથાણું પલટાઇ ગયું છે. ‘સુધારાઓમાં હિન્દ સૈકાઓ પછવાડે છે’ એ પણ એવો જ ઇતિહાસબ્રમ છે.

ઇસ્વી ૧૮૩૦માં ફ્રેન્ચ રોમેન્ટિક શાળાએ એ સાહિત્યસ્વતન્ત્રતા યુરોપ-ખડે સાધી. એ સાહિત્યશાળા સામ્યું કહેતી કે ‘A literature which did not develop was dead.’

એમ થવાનાં અનેક કારણો હતાં. પણ પરદેશમાંથી પ્રધાન વાવાઝોડાં

બે વાયાં હતાં. એક વાવાઝોડું વાયું હતું જર્મનીમાંથી ગોઈથેના વર્ટરનું (૧૭૭૮). સાહિત્યના કંઈ કંઈ વડલાઓને એણે ઉખાડી નાંખ્યા. અને બીજું વાવાઝોડું આવ્યું હતું સ્કોટલેન્ડમાંથી. 'The singular compositions published by the Scotsman MacPherson (1738-1796) in the years 1762-63 x x were immediately translated into all languages: Fingal's Cave & Temora. These were supposed to be translations into English prose of poems written in the 3rd century by the Gaelic bard Ossian. xx Ossian completely transformed the imagination of readers at the end of the eighteenth century.' તે પછી ફ્રાન્સમાં Romantic મહાશાળા જન્મી, ને એણે સાહિત્યજગતમાં ઉથલપાથલો ફીધી. ફ્રાન્સમાં સાહિત્યનો નાણે યુગ પસટાયો.

'Writers renounced the imitation of the ancients.'

'Imagination became the dominant faculty in objective literature & sensibility in subjective literature.'

'Subjects were taken from modern history, from external Nature, or from the writer's own heart.'

'The poet himself was the only Judge of his inspiration & his Art. (i. e. He was Law unto himself.) Poetry freely chose its own form.'

'There was the same liberty in style. The writer made for himself, independent of grammatical & academic authorities, his vocabulary & syntax.'

विक्टर ह्यूगो

‘Literature liberated itself from all tradition & all rules.’

‘That (Romantic) school had accomplished much: it had recreated French poetry, & it had revolutionized French prose.’ ‘They had shown that it was possible to break a rule & yet write good poetry.’ એરિસ્ટોટલનાં કાવ્યશાસ્ત્રનાં બન્ધનોમાંથી પરમ સુદ્ધિ તે ફ્રેન્ચ Romanticism.

એ Romantic શાળાનો પરમ આચાર્ય તે વિક્ટર હ્યૂગો; અને હ્યૂગોની સાહિત્યછાજમાંની મહાકાદમ્બરી તે લે મીઝરેબલ. ‘In that enormous work Hugo attempted to construct a prose epic of modern life.’ એ મહાકાદમ્બરી એટલે ફ્રેન્ચ સંસારની પાવનકારિણી ભાગીરથી.

વર્તમાન ફ્રેન્ચ સાહિત્યનું પ્રધાન અંગ છે કાદમ્બરી. બાલબાક ડમાઓલા ને હ્યૂગો એ એના ચાર સ્થંભ. Novel with purpose ફ્રાન્સમાં લખાય છે એટલાં અન્ય દેશે ભાગ્યે લખાતાં હશે. હ્યૂગો બાલબાક ડમા ફ્લોબર્ટ એલા મોપાસાં છે ફ્રાન્સના મહાન કાદમ્બરીકારો. પારિસ જોયે ફ્રેન્ચ જીવન રહમનય, ને ફ્રેન્ચ કાદમ્બરી વાંચ્યે ફ્રેન્ચ સાહિત્ય રહમનય. ફ્રેન્ચ સાહિત્યમાંથી નવલકથા બાદ કરો તો બાકી રસોઈમાંથી સળરસ કહાડી લીધા જેવું લાગશે. ફ્રેન્ચ સાહિત્યને યુરોપ કને પૂર્ણવ્યું ૧૪મા લૂછ્યો; વિશ્વવવાદી ક્રીધું વોલ્ટેરે હિડોરેટે રસ્યોયો; વિશાળભાવી ક્રીધું એનાઈસિડાસકારો અને નવસાહિત્યાચાર્યોયો; પણ સલ્વાણું ક્રીધું એના કાદમ્બરીકારોયો.

ત્યાંની રોમેન્ટિક શાળાનો વડો કાદમ્બરીકાર હતો વિક્ટર હ્યૂગો.

એક થાંભલે કોઈ મંડપ ઉભતો નથી: Romantic મહાશાળાના રસ-મંડપને ઝીલતા હતા અનેક સ્તંભો; ને વિક્ટર હ્યૂગો હતો એ સૌમાં ક્રૂવાસ્થંભ.

'It is as if the poetical soul of the XIX century lived in his verse.' 'He is the most popular of French writers. At his death he was given a national funeral.' હૂગો માટેના ઇંગ્લેન્ડ અવલોકનાર સ્ટ્રેચીના પ્રશસ્તિબોલ સાવ ખોટા નથી, પણ ખડુંલંકાતી પેલી અતિશયોક્રિતી કેટલા આધેના છે ? 'Strangest visions of fancy તે પ્રત્યક્ષ કરાવતો; 'The glamour & the mystery of past તે ખડાં કરતો; 'Fugitive beauties of Nature પકડી પકડી તે શબ્દપીંજરે પૂરતો; 'પ્રેમનું સંગીત તે મેઘમન્દ્ર ને કાચલમધુર ગાતો; 'The fire, the stress, the culminating fury of prophetic denunciation તે રૂદ્રરૂપે ઉચ્ચરતો; 'વિશ્વવિધાતાના ભવ્ય બોલ તે ભવ્ય શબ્દો બોલતો.' હૂગોની કવિતા પરત્વે એ અવલોકનકાર કહે છે કે In the long roll and vast swell of his verse there is something of an ocean—a moving profundity of power. મહાસાગરની છેજો ઉછળે એવાં હૂગોનાં કાવ્યચરણો કારમાંકે ઉછળતાંગર્જતાં. હૂગોની મહાકાદમ્બરી ૧૮૫૦માં આરંભાઈ ને ૧૮૬૨માં પ્રગટ થઈ. 'Les Miserables is a collection of novels, rather than a novel.' એ સાહિત્યરસિક હૂગોને શબ્દસ્વામી લાગે છે: 'He was the supreme lord of words.' મેહુલામાંથી ધારાઓ નિર્ઝરે એવાં હૂગોનાં શબ્દધોરાં નિર્ઝરતાં: 'Words flowed from Victor Hugo like light from the sun.' હૂગોનું સિંહાસન સાહિત્યસ્વર્ગના અમરોમાં છે. 'None but a place among the most illustrious could be given to the creator of such a stupendous piece of word-painting as the description of the plain of Waterloo.' જીતનાર કરતાં હારનાર કદાચ રણઅંગ્રામના લીતરનું હાઈ અધિકું સહમજતા હશે. હૂગો

એ ઇતિહાસને હસે છે કે જે ગામડાએ એકઠે તોપગોળો ફેંક્યો નથી કે ઝીલ્યો નથી એ ગામડું તે મહાસંગ્રામની દોષળા! એનું નામ વિધાતાની અવળાઈ—Irony of Fate. 'He resembles an overflowing river which no longer finds its banks nor its direction; but which, if it enters a narrow valley or a rapidly descending slope, resumes in the one case its majestic flow, & in the other flings itself downward in a sparkling cascade.' હૂગોના શુભ વર્ણવતાં વર્ણનકારને પણ કવિતાના રંગ ચડે છે; કાવ્યશબ્દો શિવાય હૂગોનું શુભવર્ણન સાહિત્યઅવલોકનકારને અશક્ય જેવું લાગે છે. સ્ટ્રેચી કહે છે કે A romantic love of vastness, richness, & sublimity હૂગોના ગ્રન્થોને આચ્છાદી રહ્યાં છે. રસસ્વામીઓ એટલે બેઠા આલ નિહાળે, ગાલના તલ ઉપર સમરકન્દ ને યુગારા વારી જાય, આણુપરમાણુમાં ભવ્યતા લાગે: એ આપણે દેશે આશ્ચર્ય નથી. દંડકારણ્યમાં ને પંચવટીતીરે સીતાજીના વનવાસસૌભાગ્યની કુંકુમપગલીઓ છે; પંપાની કુંજો ને ઋષ્યસુકની ઝાડીઓમાં રામનાં સ્નેહરૂઢનની અશ્રુમાળા વિખરચેલી પડી છે. 'Les Miserables is a thesis. In it Hugo pleads the cause of all those whom society scorned, & for whose crimes it is responsible.' 'Hugo became year by year more of a seer & a painter.' વિકટર હૂગો એટલે વિવિધતા ને વિશાળતા. 'Les Miserables is the consummation of the romantic conception of fiction.' હૂગોનું લે મીઝરેબલ એટલે મહાકાવ્યનો કેવળ ગદ્યાવતાર.

જગતકાદમ્યરીસંજ્ઞામાંથી આટલા મહાઅહો આપણે જોયા, વિધવિધ ભાષા-

ભંડારેથી પ્રધાન કાદમ્બરીઓ આપણે અવલોકી. એ સહુ એ Classics છે. અન્ય ઉત્તમ કાદમ્બરીઓ કે કાદમ્બરીકારે જગતે નથી એમ નહિ. જગતનો અગિય કાદમ્બરીભંડાર વિલોકવાનો આજનો આપણો દાવો કે આશય નથી, તેમ અવકાશે નથી. પૃથ્વીની મહાપ્રજાઓની મહાકાદમ્બરીઓના Types-નમૂના આપણે નિરખ્યા. કેઈ મહાપ્રજાનો પ્રતિનિધિ નિજની રસ-વાર્તાનો અન્ય નમૂનો સૂચવશે તો સાભાર પુનરવલોકન કરીશું. મતભેદનો સંભવ હોય; અન્યાયનો હેતુ નથી. આલો હવે ગુજરાતની સર્વશ્રેષ્ઠ કાદમ્બરીની વિપુલ રસપ્રમુદ્ધિ નિહાળિયે.

સ્વરસ્વતીચન્દ્રની ગુણપરીક્ષા આદરતાં પૂર્વે પગરણમાંનો પ્રશ્ન અનુત્તર નહિ રખાય. દેટલાકેને શંકા થાય છે કે સરસ્વતીચન્દ્ર કાદમ્બરી જ કહેવાય કે કેમ ? સર્જનો ! ભડકવાને કારણ નથી. એ પ્રશ્ન આપણે ત્યાં નવો હશે, યૂરોપમાં નવો નથી; ત્યાં તો અનેક રસવાર્તાઓ વિશે એમ પૂછાયેલું છે. ગોઈથેની જર્મન મહાકાદમ્બરી વિદહેમ મિસ્તર પરત્વેની એવી શંકાનો ઉત્તર હેતાં Schlegel-શ્લેગલ કહે છે: To judge of this book x x x by our common notion of the novel, a notion pieced together & produced out of custom & belief, out of accidental & arbitrary requisitions—is as if a child should grasp at the moon & stars, & insist on packing them into its toy-box. આ વચનોને કારલાઈટ અનુમોદન આપે છે કે: Unhappily, the most of us have boxes, and some of them are very small! મેઘદૂત ને ગીતગોવિન્દ જ વાંચી, એટલા રસાભ્યાસથી જ કવિતાની વ્યાખ્યાપરિસીમા ણાંધી, ગીતા-શાન્તિપર્વ કે રામાયણમહાભારત-માનવવંશનાં કથાણુક જગતકાવ્યો વિશે

‘એ કાવ્ય કહેવાય કે નહિ ?’ એવી શંકા ઉઠાવનારાઓ પડ્યા છે; ને એ પ્રકારની આ શંકા એ છે. ‘મહારી હથેળીમાં માય એ ઢેરી’ એવું બોલનારા કેટકેટલાક આવ્યા પડશે ? એવા પ્રશ્નથી મહાકાવ્ય કે મહાકાદમ્યારીનું દ્વપણ નથી ઝંખાતું, પ્રશ્નકારની દૃષ્ટિમર્યાદાનો નહાનકડો પરીધ ઝંખાય છે.—ને આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ભારતવાસીને રુઝમન્દવવો અધરો નથી. મહાભારતની પેઠે સરસ્વતીચન્દ્રે ળંગલો નથી, હવેલી છે: અમદાવાદના કે વડતાલના, મૂળીના, જૂના-ગઢના કે ગઢડાના સ્વામીનારાયણ મન્દિરની બાજુ ગામવિશાળ હવેલી. નર્મદા-જીને જોળે ઉભેલા મેઘાડમ્યાર સમોવડ કળીરવડનાં દર્શન કરતાં પૂછજો ને શોધજો કે મૂળ કિયું ? ને થડ કિયું ? ને વડવાઈઓ કઈ ? અને પૃચ્છક આંખ-ડીને એ ન જોળખાય તો ઠરાવજો કે કળીરવડ તે વડ જ નથી ! હિન્દમાતાના વામદક્ષિણ વજૂળાહુ સરિખડા હિમાલય ને સુલેમાનહાલા; પાયથુગલ સમો-વડ પશ્ચિમઘાટ ને પૂર્વઘાટ; દ્વીશુણ કટિમેળનારૂપ સાતપૂડાને વિન્ધ્યાચળા; અનેકદેશવિસ્તરતી એ ગિરિમાળાઓને વિલોદ્ધા ને પૂછો કે એમનાં મૂળ-શિખર કિયાં ને શાખાશિખર કિયાં ? અને એ પ્રશ્ન અનુત્તર રહે તો ઉચ્ચરજો કે એ પર્વતમાળાઓ જ નથી ! એ ખરૂં છે કે આખ્યાનઉપાખ્યાનોનાં વનઉપવનોભરી મહાભારતની ભૂમિકામાં પાંડવકૌરવની રસકથા ગંગાયમૂના-રૂપે વહી અન્તે કુરુક્ષેત્રના મહારણુસંગ્રામમાં સમાય છે. સરસ્વતીચન્દ્રનાં વાર્તાપૂર એવાં—પણ નિરાળાં, એ જાતનાં—પણ જૂઠાં રંગરૂપનાં છે. લક્ષ્મી-નન્દનની મુંગઈગરી સંસારકથા, સુવર્ણપુરમાંની બુદ્ધિધનની બહુરંગી કારભાર-કથા, રત્નનગરીવાળી મદલમહાભુવનમાંની ધીરવીર બ્રાહ્મણક્ષત્રિયોની બહુ-શ્રુત રાજકથા, શુણ્ડસુન્દરીની—ગૂંથાયેલી વેલીઓના જેવી—અનેકજાળ કુટુંબ-કથા, અને સુન્દરગિરિનિવાસી ચંદ્રનન્દનોપાસક સાધુસાધ્વીઓની પુણ્યનિર્મળી સાધુકથા: પંતળની પેઠે સરસ્વતીચન્દ્રની રસભૂમિકામાં એમ પંચ કથાનંદ

વહે છે, અને એ પંચનદનો સંગમ કલ્યાણુગ્રામમાં પરિણમે છે. ઇતિહાસ-ને ભૂગોળ-કહે છે કે એક જ હિમાદ્રિહૈયામાંથી એ પંચનદ વહે છે. ગંગાને ને સિન્ધુને અનેક શાખાસરિતાઓ મળે છે, માટે એ નદીઓ નહિ? શાખાસ્રોત-વિનાની, ન્હાની કે સ્હોટી, નદી કે દીઠી છે ખરી? ગંગા અને સિન્ધુ નદીઓ નથી, નદ છે-મહાનદ છે. પંચાંગુલિઓવન્તું સરસ્વતીચન્દ્ર તો હસ્તકમળ છે. પંચ કાર્યેન્દ્રિયે સ્થૂલદેહ ને પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયે જ્ઞાનદેહ બન્ધાય છે. સરસ્વતીચન્દ્રના સ્થૂલદેહ ને જ્ઞાનદેહ એમ બન્ધાયેલા છે, અને ઉભય પુણ્યકાંક્ષા ને કલ્યાણ-સિદ્ધિના સાધક છે. પંચાયતન દેવમૂર્તિની પેઠે અનેક છતાં એ એક દેવપ્રતિમા સમી સરસ્વતીચન્દ્રની મહાકાદમ્બરી છે.

સૃજનો ને સૃજનીઓ! આઠ કે નવ વર્ષનાં આપણે હતાં, અને ત્રીન્ત-ચોથા ગુજરાતી ધોરણમાં ગુજરાતના ઇતિહાસનાં કેટલાંક પાનાં આપણે ભણ્યાં હતાં. એ પછી ગુર્જરદેશની મહાકથાનો અભ્યાસ આપણે કેટલોક વધાર્યો છે? પધારો ને નિહાળો આપણી પ્રજાની જીવનવાર્તા: એ ય તે અજળ છે. કુરુક્ષેત્ર-માં અઢાર અઢૌહિણી સૈન્યસાગરોની વચ્ચે નિઃશસ્ત્ર ઉભી ગીતાજી ગાયાં એ શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર આપણા ગુજરાતની દ્વારકાનગરીના રાજકુમાર હતા. સૃજનો! ગુજરાતે જગતને ગીતા અર્પી છે. યૂરોપે ખ્રીસ્તનોને અમેરિકા કહાડ્યા; ગુજરાતે સાગરોલાં ખાતા પરધર્મી પારસીઓને સત્કારી હૈયાસમાસ દીધો. બારગાઝાનું બન્દર ત્રીસમીસર શું બહેપાર ખેડતું; સ્થંભતીર્થના બન્દરે આરબો આવી વસતા; સૂરતને બહારે સારા યૂરોપની મહાપ્રજાઓ ઉતરી. વલ્લભી-પુરથી ઇડર, ઇડરથી ચિતોડ, ને ચિતોડથી દક્ષિણમાં શિવાજી ને પૂર્વમાં નેપાળ-રાજ્યકુળ: ઇતિહાસનાં એ કાળપગથિયાં લોકબળીતાં છે. અખિલ આર્યોવર્તે વેદગર્જના ગર્જતા વેદાન્તકેસરી સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી—પણ ગુર્જર-

દેશની યશસ્વિની ઇતિહાસગાથાએ આજનો વિષય નથી. શસ્ત્રખેલન ગુજરાતે થોડાં ખેલ્યાં છે; પણ ગુજરાતના સન્તોની, ગુજરાતના જગત્વ્યાપારીઓની, ગુજરાતના કવિવરોની, ગુજરાતની તાનારીરીઓની, ગુર્જરસુન્દરીની નિઃશસ્ત્ર રમણા, ગીતાજી જેવી, ઇતિહાસના મુગટે મણિ થઈ જડાય એવી છે. સરસ્વતીચન્દ્ર એ મણિપરંપરામાંનું રસરતન છે. જગતનો જ્ઞાનભંડાર યથાશક્તિમતિ નહિ મંભરે એ ખરેખર! અધૂરિયાં રહેશે; ખંડખંડની માનવકથાનાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વિના, આપણે કે પરને, કોઈને આલવાનું નથી. પણ ઘરની વાર્તા નહિ વાંચે એના તો પાયા જ નહિ મંડાય. માતાપિતાનાં ગૃહતીર્થો ઉવેખી તીર્થ યાત્રાએ રખડે એનાથી તો દેવે આઘા નહાસે. સૌસૌને નિજનિજના દેશનો ઇતિહાસ એ તો ગળથૂથીનાં અમૃત છે.

સૂઝુ પ્રજાઓના વિશિષ્ટ સાક્ષરવર્ગે ઘણાખરા દેશસાક્ષર હોય છે, કોઈક મહા-વ્યક્તિ જગત્સાક્ષર હોય છે. બાણસરવેન્દ્રિસ બાલ્મીકિ ટોલસ્ટોય ગોષ્ઠી હ્યૂગો એ કાદમ્બરીકારો જગત્સાક્ષરો હતા. આપણા ગોવર્ધનરામભાઈ એ કક્ષાના જગત્સાક્ષર છે, ને સરસ્વતીચન્દ્ર જગત્કાદમ્બરી છે. સૌ જગત્સાક્ષરો પ્રાયઃ દેશસાક્ષરો હોય છે; ને પોતાની માતૃભાષા દ્વારા, તથા દેશબન્ધુઓ દ્વારા, જગતને સંબોધે છે. ગોવર્ધનભાઈએ પણ એમ જ કીધું છે. ગોવર્ધન કલાસ્વામીએ સરસ્વતીચન્દ્રમાંનું કોઈ વાર્તાપાત્ર સર્વાંગે ઐતિહાસિક નથી ચીતર્યું; પણ મણિ-રાજ, ભૂપતિંહ, જરાશંકર, ખુદ્દિધન, પ્રમાદધન, સરસ્વતીચન્દ્ર. કુમુદસુન્દરી, અલકલિશોરી ને એવાં પાત્રોમાંની ઐતિહાસિક વિશેષતા તો સ્પષ્ટ છે. પાયારૂપ ઇતિહાસે અમૂક સ્થળકાળની છતાં સાર્વત્રિક મનુષ્યજાતની સરસ્વતીચન્દ્ર કાદમ્બરી છે. કાણ કથશે કે મલ્લમહાલવન ને મહાભારતનો અર્થવિસ્તાર માત્ર ભાવનગરના વિન્યસિંહ મહારાજને જ ગગા ઓઝાનો રાજધર્મબોધ છે?

કયસરે આરે ખલીકાએ અમાનુદલાએ એ ગોવર્ધનવચનામૃત વાંચ્યાં વિચાર્યાં પીયાં હોત તો કદાચ આજની દશા એ ન લોગવતા હોત. લક્ષ્યાલક્ષ્યની ધર્મ-વિચારણા શું માત્ર ચિદ્ધનનનદ સ્વામીએ ગાળા ચોઝાને જ એક લાણવી હતી ? કે ચિદ્ધનનનદી ગીતા જેમ આજ સૌ મુમુક્ષુજન કાળે છપાય છે એમ લક્ષ્યા-લક્ષ્યવિચારણા પણ સહુ અધ્યામદેશના ધાત્રિકો કાળે છે ? અવિભક્ત કુટુંબ-ભાવનાની યગત્તરદલીલ માત્ર શું નડિયાદના કે ભાવનગરના નાગરકુટુંબો કાળે છે ? કે Pater familiasને પદભ્રષ્ટ કરતી, જગત્પ્રવર્તતી Individualism ‘ફૂતોફૂતી’ની ભાવનાને એ ગોવર્ધનઆહ્વાન છે ? સુન્દરગિરિ ઉપરનાં સાધુ-સાધ્વીઓનાં જોગસુન્દર જીવનવ્રત અને સૌમનસ્ય ગુફામાંની પંચરાત્રિમાં પ્રગટતાં પ્રેમભાવનકારી આન્તરરહસ્યો, સૂર્યપ્રભાથી થે પ્રકાશવન્તાં એ સ્વપ્ન-દર્શનો, યસ ગુજરાતની સીમાઓમાં જ પરિસમાપ્તવાને અર્થે નથી; જગત્-ભરમાં વ્યાપતી લગ્નઅરાજકતાને પરિશુદ્ધવાને ને પવિત્ર કરવાને કાળેનાં એ રસસરોવરો છે. કુમુદસુન્દરી અને સરસ્વતીચન્દ્રના સમાગમોની મર્મછેદિણી વાર્તામીમાંસા સર્વદેશસ્થ માનવજાતના અભિજાત અપાપવિદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોની હૃદયમીમાંસા છે. સરસ્વતીચન્દ્ર ગુજરાતનો ને ગુજરાતીઓનો છે; ગુજરાતીઓ એથી ગૌરવવન્તા ને ગુણગર્વિલા છે; છતાં સરસ્વતીચન્દ્ર જગતનો ને જગજ્ઞનોનો છે. ગોવર્ધનભાઈના હૃદયદેશમાં ગુર્જરરુધિરનાં પૂર વહતાં; પણ તહેમની ભા-વનાઓ ને કવિતા વિશ્વવહન્તી હતી. સરસ્વતીચન્દ્ર ગુર્જરગિરામાં છે, પણ સરસ્વતીચન્દ્રમાં વિશ્વલોગ્ય રસસામગ્રી છે. ગોવર્ધનભાઈ બેશક આપણા છે, પણ જગત કાળે છે.

સુરસ્વતીચન્દ્રની કાદમ્બરી રચતાં ગોવર્ધનભાઈનો મહાશય શો હતો તે તહેમણે જ ઉચ્ચારેલો છે. યસની પૂર્ણાકૃતિને અવસરે નૌગત વાગે, શંખ બોલે, ને

પ્રાદ્વલોના પ્રદ્વમન્ત્ર ગાલ રહે, ઝોમ ૧૬૦૧માં, આ સૈકાના આદિમાં, ઝે
મહાકાદ્વમ્બરીના પૂર્ણાદ્વિતિઅવસરે ગોવર્ધનભાઈ ગાલ ઉઠે છે કે:

“ પ્રિય વાંચનાર ! પંદર વર્ષે આપણો સમાગમ હવે સમાપ્ત થાય છે.
તું પુરુષ હો કે સ્ત્રી હો, સાક્ષર હો કે પ્રાકૃત જન હો, રાજા હો કે પ્રજા હો,
શ્રીમાન્ હો કે રંક હો, ત્યાગી હો કે ભોગી હો, જૂના સંપ્રદાયનો હો કે નવા
વિચારનો હો—હો તે હો—સર્વથા તું જે હો તહેને માટે યથાશક્તિ યથામતિ
થોડી થોડી સામગ્રી આ ગ્રન્થના કોઈકે કોઈકે પાનામાં તહેને મળી આવે, કે
કાંઈ પણ ભાવતું ભોજન ન મળવાથી કેવળ નિરાહાર પાછાં જવાનો વારો
તહારે ન આવે, તહારે ભોઈતા પદાર્થથી આવે સ્થાને ધની શકે એટલી તૃપ્તિ અને
એટલો ભોધ, અને ભોધ નહિ તો સૂચના, ને સૂચના નહિ તો અભિલાષસ્થાન
પણ તહેને આ આર ગ્રન્થોમાંથી મળી આવે, અને મનની જે વાતો પૃથ્વવાને
તહારા મનને કોઈ અનુભવી રસિક કે જ્ઞાની સન્મિત્રની અપેક્ષા હોય એ વાતોનાં
સમાધાન કંઈક કરવાને તહેને આ ગ્રન્થો કોઈ સ્થાને કંઈ અંશે મિત્ર જેવા
નીવડયા હોય, તો આપણી મિત્રતા અને તહારી સેવા કંઈક થઈ છે એમ
સમજશે, અને તહેનું શુભ ફળ તહારા આયુષ્યમાં કાંઈ પણ સુખનો અને કલ્યાણ-
નો અંશ ભરશે તો આ લેખ સફળ થશે. એક નવલકથાનો લેખક તે કોઈનું
એથી વધારે કલ્યાણ—શું કરી શકે ?—અથવા કરવાને અધિકારી હોઈ શકે ?”

આન સ્ત્રી કે પુરુષ, રાજા કે પ્રજા, શ્રીમાન્ કે રંક, ત્યાગી કે ભોગી,
પુરાણવાદી કે નવીનવાદી—સર્વથા જે હો તે હો—એવી અનેકવર્ણી માનવ-
વ્યક્તિઓને માટે અનેકવિધની સમાધાનસામગ્રી માનવવંશના એ ‘અનુભવી
રસિક ને જ્ઞાની સન્મિત્રે’ આ ગ્રન્થોસરમાં સંભરી છે. ગોવર્ધનભાઈની લોક-
કલ્યાણની સદ્વાસના સર્વતોમુખી હતી, ને તહેની સિદ્ધિને અર્થે ઝોમનો સા-

હિત્યશ્રમે મહાભારત હતો. એ જગત્સાક્ષરની આવી અનેક દેશીયતા સાનન્દા-
 શ્ચર્યકારિણી હતી. બાણ ભટ્ટ સમાં રસવૃત્તિ ને કલ્પનાપ્રભાવ તથા શંકરાચાર્ય
 મમું ઉંદુ ને ગહન ચિન્તનગામ્ભીર્યઃ એ એમનાં હતાં. લોકપ્રવૃત્તિનાં અનેક
 અંગો એમને મુગમ ને મુપરિચિત હતાં. રૂકો લાઈકરગસ કે સોલન, લીળમ
 કે ગાણાકય સમા પ્રાચીન રાજનીતિવેત્તાઓ, અને વેશિંગ્ટન કેવોર ને ગ્લે-
 ડસ્ટન, ગિસ્માર્ક ને ઇટો સમા અર્વાચીન રાજમંત્રીઓની મન્ત્રસલામાં સદ્ધ-
 મહાભવનમાં મહાભારતનો અર્થવિસ્તાર ઘટાવનાર ગોવર્ધનભાઈ રાજનીતિના
 ભાષ્યકાર ગુર્જરપ્રતિનિધિ તરીકે ઉપયોગી ને યશસ્વી નીવડે. ચિરંજીવ કવિ-
 જનોની ઠાવ્યપરિષદમાં બાણ ભટ્ટના ગુર્જરાવતાર ગોવર્ધનભાઈ ગુર્જરમાતાના
 રસસૌન્દર્યવૈભવી સુપાત્ર સન્તાન જેવા શોભે. એરિસ્ટોટલ ને શંકર, રામાનુજ
 ને કેન્ટ—ફિલસુફીનાં નિગૂઢ તત્ત્વોના તત્ત્વચિન્તકોનું ચિન્તકમંડળ મળ્યું
 હોય તો તેમાં પણ લક્ષ્યાલક્ષ્યવિચાર અને એ સિદ્ધાન્તપરિવારના પિતામહ
 ગોવર્ધનભાઈ તેજસ્વીરૂપે વિરાજે. મતુ ને પ્લેટો, કોમ્ટ ને રાનકે સમા સર્વ-
 ગ્રાહી અંસારશાસ્ત્રીઓની મહાસલામાં એ ગુજરાત ગુણસુન્દરીના કુર્કુબળળના
 કથાકાર ગોવર્ધનરામભાઈથી લજ્જતરૂપદ ન થાય. મહાભારતકારની શૈલીના
 અનુયાયી ગોવર્ધનભાઈ અનેકપહેલે જળકન્તા સાક્ષરરત્ન હતા. દક્ષતા સમુદાય-
 નેતૃત્વ સંઘજેલન—કાર્યધુરન્ધર લોકનેતાની એ ક્ષાત્રવૈશ્ય ગુણસામગ્રી બાદ
 કરતાં મહર્ષિ રાનકેનાં અનેકદેશી કલ્યાણચિન્તન, સિંહનાદશાળી મુરેન્દ્ર-
 નાથનો વાણીવૈભવ, રાજા રવિવર્માથી અધિકી સૂક્ષ્મદર્શી શબ્દચિત્રકળા, સ્વામી
 દયાનન્દ સમો ત્યાગવૈરાગ્ય, મહારાષ્ટ્રકેસરી ટિળક મહારાજના જેવું શાસ્ત્ર-
 અધ્યયન, ભારતી પ્રજાના Pater familias સમા સન્તમુદ્રાળા હાહાભાઈના
 જેવા દેશોત્તતિના અખંડ આશઅભિલાષઃ એ ગ્રાહ્ય ગુણભંડાર ગોવર્ધનભાઈમાં
 હતા. ફૂવામાં હોય તે હવાડામાં આવે; ગોવર્ધનભાઈનું ગ્રાહ્યત્વ સરસ્વતી-

ચન્દ્રમાં ઠલવાયું છે. ગોવર્ધનભાઈનું ગ્રાહાણુજીવન ઉચ્ચાશયી હતું; એમનું પ્રહ્લ-
વર્ચસ્સુ મહાઓજ્જ્વલી હતું: એ સૌ સરસ્વતીચન્દ્રમાં અવતર્યાં છે. સરસ્વતી-
ચન્દ્રના પ્રાણમાં છે ભારતનું એ પ્રહ્લવર્ચસ્સુ.

વિકટ ગિરિકરાડો ચહુડતાં સંસારની રથમાળને કેટલાંક ઇંજનો આગળ થઈ
દોરે છે, ને કેટલાંક પાછળ રહી ધક્કેલે છે. ઉભય ઇંજનોના હંચામાં ચળગતો
અગ્નિ લોકકલ્યાણનો હોય, લોકોન્નતિ એ ઉભયનો આશય હોય, પણ ઉભય-
ની કાર્યપદ્ધતિ નિરનિરાળી હોય. નર્મદે આગળ થઈ ગુજરાતની રથમાળને
ઉન્નતિમાર્ગે દોરવા મથ્યું, દલપતે પાછળ રહી આપણી રથમાળને ઉન્નતપથે
ચહુડાવવા મથ્યું: ઉભયનું લક્ષ્યગિન્દુ હતું દેશોન્નતિ. વ્યક્તિવીરત્વના પ્રાચીન-
કાળમાં સેનાધિપતિ સૈન્યને મોળરે ઉભી લહુડતા. રણઅંગ્રામમાં ચે બુદ્ધિપ્રાગ-
દ્યના ને ધૈર્યહુડાપણના આજના યુગમાં સેનાધિપતિ, સ્વારીમાંના દેવરથની
પેઠે, સૈન્યસમુદાયની પાછળ રહી આજ વ્યૂહનય રચે છે. પ્રેમશૌર્યની હાકલ
વગાડતા જોળનજોધ નર્મદનું વીરત્વ પ્રથમ પ્રકારનું હતું; પણ ખડકે સાથે
અથડાઈપછડાઈ આળીશોકની વચે પછી નર્મદનાં વળતાં પાણી થયાં. દલપતનાં
બુદ્ધિપ્રાતુર્ય ને ધૈર્યહુડાપણુ બીજા પ્રકારનાં હતાં. શેતરંજ રમનારની માફક
મહોગંઓની પાછળ જોસીને દલપત સંસારની શેતરંજ રમતા. પૂનાના ઘાટ
ચહુડતાં આગગાડીને કરજતથી એમ આગળ ને પાછળ ઇંજન જોડાતાં, ને
આગગાડી એમ સિંહાદ્રિનો ઘાટ ચહુડતી. ગોવર્ધનપદ્ધતિ એ ઉભયથી નિરાળી
હતી. સંસાર સહમજે કે પર કે ધપાવતું નથી, પણ સ્વયં બુદ્ધિબળે દોડે છે;
એવી અકળ રચના ગોવર્ધનભાઈની હતી. આગળથી જોંચતા ન દેખાય, ને
પાછળથી ધક્કેલતા ન જણાય એવી, વિદ્યુત્ગામી દ્રામરથમાંના ડાઇનેમોના
જેવી, કંઈક આણુકીઠ ગહનકલાથી ગોવર્ધનભાઈએ ગુજરાતનો સંસારરથ ધપા-

વ્યો છે. દલપત નર્મદ ને ગોવર્ધન-ઉત્પાદક સંહારક ને પોષક સમી એ સાક્ષર-ત્રિપુટિએ શુજરાતના વિશ્વને કંઈ કંઈ કરાડો ચઢાવી ઉન્નતિમાર્ગે દોર્યું છે. એ ખરૂં કે દલપતમાં નર્મદ જેટલું આચારખળ ન હતું, ને ગોવર્ધનમાં તો દલપત જેટલો નિર્ણયઉચ્ચારે ન હતો. નર્મદાશંકર નિમગ્નતા કે ‘આલો આવો,’ દલપતરામ ઉદ્દગોષ્ઠતા ‘આ માર્ગ શ્રેયસ્કર છે;’ ગોવર્ધનરામ તો સ્પષ્ટ આદેશ જ ન આપતા, અને શ્રી કૃષ્ણની પેઠે વિચારમીમાંસાને ડગલે ને પગલે જન-સમાજને કહેતા કે ‘યથેચ્છસિ તથા કુરુ.’ દલપતરામે સાંભળતા કરેલા શુજરાતને નર્મદાશંકરે ભડકાવ્યો, અને પરિણામે પોતે પણ પછી ભડકી ઉઠ્યા. એ ભડકેલા શુજરાતને ગોવર્ધનરામે પાછો વિચારતો કીધો. ગોવર્ધનરામભાઈની પ્રતિભાજ્યોતનો રંગ કંઈક કાર્ડિનલ ન્યૂમેનની બુદ્ધિજ્યોતના જેવો હતો. ગોવર્ધનભાઈને પુરાણપક્ષ રુચતો, અને એ પક્ષનાં ઇતિહાસસંદર્ભ ને કવિતા-સૌન્દર્ય વિસ્તારવાં ગમતાં. છતાં જે કાંઈ સ્વીકારતા તે પોતાના બુદ્ધિકષકે કસોટતા, પારખતા, ને પછી તહેતું મૂલ્ય પ્રગટ કરતા. તહો પણ મણિલાલની સંરક્ષણનીતિની સ્થિતિએ ગોવર્ધનભાઈ ભાગ્યે જતા. Goverdhan School was an apologetic school. ‘નવું કાંઈ કહેતો નથી’ કહી નવું કહેવાની, આપણા દેશને સુપરિચિત ને સુરુચિકર ભાષ્યકાર આચાર્યોની ભાષ્યપદ્ધતિ ગોવર્ધનભાઈની હતી. નવું કહેવું તો હતું; ‘નવું કહું છું’ એટલું ચે કહી જૂનાને ભડકાવવા નહોતા; એટલે ગોવર્ધનભાઈ જૂનાની છાયા લઈ કહેતા, અને અવનવાં ભાષ્યો રચીને નવનવા અર્થરહસ્ય મંહી ઘટાવતા. ગોવર્ધનભાઈ ચિન્તક હતા; અને પોતાના વાંચકવર્ગને પોતાનો ચિન્તનપાશ લગાડેજ છે એ એમની સાક્ષરતાની પરમ સિદ્ધિ છે. ધર્મમાં, રાજ્યમાં, સંસારમાં, અને એવી અનેક અટપટી ભૂલભૂલામણી શી ગલીઓમાં ભાષ્યકાર આચાર્યોની તત્વચિન્તન-પદ્ધતિ પસારી, અનેક પુરાણી હવેલીઓ ઉઘાડી, મંહી ગોવર્ધનભાઈએ નવ-

પ્રકાશ પાડ્યો છે. ગોવર્ધનભાઈની લાખ્યશૈલી આજ ૨૦મી સદીમાં ખરી હો કે ગોટ્ટી, પણ સરસ્વતીચન્દ્રમાં, તેમ જ હેમના અન્ય ગ્રંથોમાં, એ લાખ્ય-શૈલી પ્રયોજતાં એમના કલ્યાણુગ્રામનો મહામન્ત્ર લોકકલ્યાણુ એ જ એમનો આશય અને લક્ષ્ય હતો.

ગોવર્ધનરામભાઈનો—અને સરસ્વતીચન્દ્રમાંનો પ્રતિભાપ્રવાહ આપણી પરિ-સીમાળી બુદ્ધિએ અમાપ છે એટલું જ નહિ, એમનો જ્ઞાનભંડારે કુખેર ભંડારીના જેવો અજાધ છે. હેમની કવિતાજ્યોત તેજસ્વિની છે એટલું જ નહિ, એમનો અનુભવસંચય રત્નાકરવિશાળ છે. હેમનું ધર્મચિન્તન ઉંડું ગહન આલસમું અજોયર છે એટલું જ નહિ, એમનું સંસારચિન્તને માનવઉદાર છે. હેમની રાજનીતિ રાજપ્રજ્ઞની હિતકારિણી છે એટલું જ નહિ, એમની લોકસંસ્થાઓની ફિલસુફી ને રહસ્યવાદ લોકકલ્યાણુક છે. Nationના નહિ, Societyના; રાજ્યબંધારણના નહિ, સંસારબંધારણના ગોવર્ધનભાઈ મહોદેરા મન્ત્રવિચારક ને મન્ત્રોચ્ચારક છે. કોસ્ટના જેવી સંસારમીમાંસા, વર્ટરની રસકથા સમી ન્હાનકદી પણ પ્રબળ વેગવન્તી કુસુમચન્દ્રની સ્નેહકથા, ન્યૂમેનના જેવી પ્રાચીનપૂજ્ય, માનવમુદ્રાના આદર્શી ચિત્રકાર જેવી પાત્રોની મુદ્રાલેખનકલા ને આન્તરણ્યહર્શકલા, હાન્ટે કે સ્વીડનબોર્ગની કલ્પનાભૂમિમાંના વિશુદ્ધચરિત્ર દેવદેવીઓ જેવાં સુન્દરગિરિવાસી આધુસાધ્વીઓ, હુઝી કુસુમમાં સીતાજીની આધીપાતળી છાયા, બાણુ ભટ્ટના જેવી શબ્દગાજન્તી સમર્થ વર્ણનમાળા, અને એ સમર્થ સામર્થ્યમાં યે નિગૂઢ સંતાતી, તોફાનની મેઘમાળા માંહેલી ચન્દ્રલેખા સમી, મૃદુ મૃણાલિકાના જેવી, ચિરંજીવ લેખિનીમાં ભવભૂતિની ભાવનયતા ને સુકુમારતા: અને એ સકલ વૈભવેખનો ઉપર અરમરતી વીજળીઓના ચમકારવન્તી કવિતાની રસવૃષ્ટિ: આવા આવા વિભૂતિયોગવન્તો ચરસરતીચ-

વ્યો છે. દલપત નર્મદ ને ગોવર્ધન-ઉત્પાદક સંહારક ને પોષક સમી એ સાક્ષર-
 ત્રિપુટિએ શુજરાતના વિશ્વને કંઈ કંઈ કરાડો ચડાવી ઉન્નતિમાર્ગે દોર્યું છે.
 એ ખંડ કે દલપતમાં નર્મદ જેટલું આચારણ ન હતું, ને ગોવર્ધનમાં તો
 દલપત જેટલો નિર્ણયઉચ્ચાર ન હતો. નર્મદાશંકર નિમત્રતા કે 'આલો આવો;
 દલપતરામ ઉદ્દગોષ્ઠતા 'આ માર્ગ શ્રેયસ્કર છે;' ગોવર્ધનરામ તો સ્પષ્ટ આદેશ
 જ ન આપતા, અને શ્રી કૃષ્ણની પેઠે વિચારમીમાંસાને ડગલે ને પગલે જન-
 સમાજને કહેતા કે 'યથેચ્છસિ તથા કુઃ.' દલપતરામે સાંભળતા કરેલા શુજ-
 રાતને નર્મદાશંકરે ભડકાવ્યો, અને પરિણામે પોતે પણ પછી ભડકી ઉઠ્યા.
 એ ભડકેલા શુજરાતને ગોવર્ધનરામે પાછો વિચારતો કીધો. ગોવર્ધનરામભાઈની
 પ્રતિભાજ્યોતનો રંગ કંઈક કાર્તિક ન્યૂમેનની બુદ્ધિજ્યોતના જેવો હતો.
 ગોવર્ધનભાઈને પુરાણપક્ષ રચતો, અને એ પક્ષનાં ઇતિહાસસંદર્ભ ને કવિતા-
 સૌન્દર્ય વિસ્તારવાં ગમતાં. છતાં જે કાંઈ સ્વીકારતા તે પોતાના બુદ્ધિકષકે
 કસોટતા, પારખતા, ને પછી તહેતું મૂલ્ય પ્રગટ કરતા. તહો પણ મણિલાલની
 સંરક્ષણનીતિની સ્થિતિએ ગોવર્ધનભાઈ ભાગ્યે જતા. Goverdhan School
 was an apologetic school. 'નવું કાંઈ કહેતો નથી' કહી નવું કહેવાની,
 આપણા દેશને સુપરિચિત ને સુરુચિકર ભાષ્યકાર આચાર્યોની ભાષ્યપદ્ધતિ
 ગોવર્ધનભાઈની હતી. નવું કહેવું તો હતું; 'નવું કહું છું' એટલું ચે કહી જૂનાને
 ભડકાવવા નહોતા; એટલે ગોવર્ધનભાઈ જૂનાની છાયા લઈ કહેતા, અને અવ-
 નવાં ભાષ્યો રચીને નવનવા અર્થરહસ્ય મંહી ઘટાવતા. ગોવર્ધનભાઈ ચિન્તક
 હતા; અને પોતાના વાંચકવર્ગને પોતાનો ચિન્તનપાશ લગાડેજ છે એ એમની
 સાક્ષરતાની પરમ સિદ્ધિ છે. ધર્મમાં, રાજ્યમાં, સંસારમાં, અને એવી અનેક
 અટપટી ભૂલભૂલામણી શી ગદીઓમાં ભાષ્યકાર આચાર્યોની તત્વચિન્તન-
 પદ્ધતિ પસારી, અનેક પુરાણી હવેલીઓ ઉઘાડી, મંહી ગોવર્ધનભાઈએ નવ-

પ્રકાશ પાડ્યો છે. ગોવર્ધનલાઠની ભાષ્યશૈલી આજ ૨૦મી સદીમાં ખરી હો
કે જોડી, પણ સરસ્વતીચન્દ્રમાં, તેમ જ તહેમના અન્ય ગ્રંથોમાં, એ ભાષ્ય-
શૈલી પ્રયોજતાં એમના કલ્યાણુગ્રામનો મહામન્ત્ર લોકકલ્યાણુ એ જ એમનો
આશય અને લક્ષ્ય હતો.

ગોવર્ધનરામલાઠનો—અને સરસ્વતીચન્દ્રમાંનો પ્રતિભાપ્રવાહ આપણી પરિ-
સીમાળી બુદ્ધિએ અમાપ છે એટલું જ નહિ, એમનો જ્ઞાનસંહારે કુળેર સંહારીના જેવો અગાધ છે. તહેમની કવિત્વયોત તેજસ્વિની છે એટલું જ નહિ,
એમનો અનુભવસંચય રત્નાકરવિશાળ છે. તહેમનું ધર્મચિન્તન ઉંડું ગહન આભ
સમું અગોચર છે એટલું જ નહિ, એમનું સંસારચિન્તને માનવઉદાર છે. તહે-
મની રાજનીતિ રાજપ્રજ્ઞની હિતકારિણી છે એટલું જ નહિ, એમની લોકસં-
સ્થાઓની ફિલસુફી ને રહસ્યવાદ લોકકલ્યાણુક છે. Nation ના નહિ, Society
ના; રાજ્યગાંધારણુના નહિ, સંસારગાંધારણુના ગોવર્ધનલાઠ મહોદેરા મન્ત્ર-
વિચારક ને મન્ત્રોચ્ચારક છે. કોમટના જેવી સંસારમીમાંસા, વર્ટરની રસકથા
સમી નહાનકડી પણ પ્રળ વેગવન્તી કુસુદયન્દ્રની સ્નેહકથા, ન્યૂમેનના જેવી
પ્રાચીનપૂજ્ય, માનવસુદ્રાના આદર્શી ચિત્રકાર જેવી પાત્રોની સુદ્રાલેખનકલા ને
આન્તરગુણાદર્શકલા, ડાન્ટે કે સ્વીડનબોર્ગની કલ્પનાભૂમિમાંના વિશુદ્ધચરિત્ર
દેવદેવીઓ જેવાં સુન્દરગિરિવાસી સાધુસાધ્વીઓ, હુઝી કુસુદમાં સીતાજીની
આમીપાતળી છાયા, બાણુ લટના જેવી શબ્દગાજન્તી સગર્થ વર્ણનમાળા,
અને એ સમર્થ સામર્થ્યમાં ચે નિગૂઢ સંતાતી, તોફાનની મેઘમાળા માંહેલી ચન્દ્ર-
લેખા સમી, મૃદુ મૃણાલિકાના જેવી, ચિરંજીવ લેખિનીમાં લાયભૂતિની લાયમ-
યતા ને સુકુમારતા: અને એ સકલ વૈભવોપનો ઉપર ઝરમરતી વીજળીઓના
અમકારવન્તી કવિતાની રસવૃષ્ટિ: આવા આવા વિભૂતિયોગવન્તો સરસ્વતીચ-

ન્દ્રનો રસગ્રન્થ છે. મહાભારત કે રામાયણ સમો, સરસ્વતીચન્દ્ર એટલે મહા-
કાવ્યનો ગદ્યાવતાર.

યૂરોપનું ઇલિયડ, ઈરાનનું શાહનામું, ભારતવર્ષનાં મહાભારત રામાયણ ને
ભાગવતઃ મહારે મન જગતનાં એ પંચમહાકાવ્યો છે. ધવળગિરિ ને કાંચન-
ગંગા સમાં રસહિમાદ્રિનાં એ પંચ પરમ જગત્શિખરો. આટલાન્ટિક પાસી-
ફિક કે હિન્દી મહાસાગર તરનારા તારા જન્મશે ત્યારે એ રસસાગરોના
પણ તાગ લેવાઈ રહેશે. રસશાસ્ત્રની સીમાબદ્ધ વ્યાખ્યાઓમાં એ નહિ સમાય.
પૃથ્વીની દષ્ટિમર્યાદા એ એમને સાંકડી પડશે. માનવડેયાં મપાશે ત્યારે એ
પંચ મહાકાવ્યો એ પૂરાં મપાશે. દર્શન કરવાનું, વન્દી રહેવાનું, આપણી કાચ-
લીઓ ભરી ભરી પીવાય એટલાં એમનાં રસામૃત પીવાનું આપણે કાળે તો
સૌભાગ્યનિર્માણ છે. એમનામાંથી એમેર ઝરણાં વહે છે તે પૃથ્વીને રસવતી ને
કૃણદ્રુપ કરે છે. એ મહાકાવ્યોનો સરસ્વતીચન્દ્ર અર્વાચીન ગદ્યાવતાર છે.

એ અવતાર આપણે ત્યાં કેમ થયો ? એ તો પેલા જગત્પ્રશ્નના સન્તાનપ્રશ્ન
સમો ભાસે છે કે પયઘમ્બરો સૌ એશિયાગોળે જ કેમ જન્મ્યા ? એ ઇતિ-
હાસપ્રશ્નોની ઉત્તરમીમાંસા તો અનેક કારણબળભરપૂર સંસારશાસ્ત્રનો વિષય
છે. સંસારશાસ્ત્રનું સાગરમન્થન આજ નહિ કરિયે. પણ સરસ્વતીચન્દ્રની
જન્મોત્તરીના ગૃહયોગની આછીપાતળી વિચારણા અંહી અસ્થાને ન જ ગણાય.
મહાકાવ્યના એ ગદ્યાવતારનાં કારણો શાં હતાં ?

એ કારણમાળા ચોસરી છે.

તહેમાં પહેલી સર છે ગોવર્ધનભાઈની સાર્વિક સંપત્તિની. વિપુલ સા-
ર્વિક સંપત્તિ વિના મહાકાવ્યનો અવતાર સંભવે જ નહિ. જ્ઞાની અનુભવી

કવિ ક્વિલ્લુક માનસશાસ્ત્રી સંસારશાસ્ત્રી નીતિવેત્તા ધર્મવેત્તા: એવા નાના-
શુશ્રુલંકૃત ને વિધવિધ આત્મવિભૂતિવન્તા અન્યકાર વિરલ હોય છે. ગોવર્ધન-
ભાઈ વિરલ હતા, સરસ્વતીચન્દ્ર વિરલ છે.

ખીજી કારણસર છે ગોવર્ધનભાઈની અક્ષરપ્રવૃત્તિ વિશેની લોકકંલ્યાણક
ભાવનાની. શેક્ષપીયરની સાક્ષરભાવના યૂરોપી રસમીમાંસકે હેમલેટનાં વચ્ચ-
નોમાં વાંચે છે: The purpose of playing, whose end, both at
the first & now, was & is, to hold, as 'twere, the mirror
up to nature; to show virtue her own feature, scorn her own
image, & the very age & body of the time his form & pressure.
અદ્ભૂત સંસારપ્રસંગો અનુભવ દર્પણ ધરવું—છે એવું જગત્દર્શન કરાવવું એટલી
જ એ મહાન નાટકકારની કલાધર્મભાવના છે. ઓલાની પણ કંઈક એવી
સાક્ષરભાવના હતી. ગોવર્ધનભાઈની કલાભાવના છે તે જગતમાં જ પરિસ-
માપ્તી નથી. છે ત્યાંથી પગથિયું ચે જગતને ઉપર ચઢાવવું એ એમની
કલાભાવના. સરસ્વતીચન્દ્રની પ્રસ્તાવનાઓ ફરીથી વાંચી વિચારનારને સ્પષ્ટ
થશે કે જગત્કલ્પિત એ ગોવર્ધનભાઈનો સાક્ષરમન્ત્ર હતો, અને એ ભાવના-
જન્ય મન્ત્રસિદ્ધિને અર્થે સોપાનશ્રેણી સમી પાત્રપરંપરા સરસ્વતીચન્દ્રમાં
એમણે ચોળેલી છે. આદર્શો ઘડતાં ગોવર્ધનભાઈની એક આંખ સ્વર્ગલોકે રહેતી
ને ખીજી આંખ પૃથ્વીલોકે રહેતી. શેક્ષપીયરની ને ગોવર્ધનરામભાઈની અક્ષર-
પ્રવૃત્તિના ભાવનાધર્મમાં પૃથ્વીલોક ને અન્તરિક્ષલોક જેટલું અવસ્થાન્તર છે.

એ જ કારણસરે ગોવર્ધનભાઈની વ્યક્તિગત હતી. ત્રીજી કારણસર
આર્યોવર્તના સંસારબન્ધારણમાંની છે. હજારો વર્ષજૂનો કાળગરજરિત આર્ય-
ગંસાર હજી નિત્યજીવન્ત ને ઋષિજીવન્તો છે. એ આર્ષજીવન્તે ગોવર્ધન-

ભાઇ સાક્ષરજીવન કહેતા: અન્ય કો એને બ્રાહ્મણજીવન કહે છે.

શમ દમ ક્ષમા શૌચ જ્ઞાન વિજ્ઞાન આર્જવ
તપ આસ્તિકતા:સૌ તે બ્રાહ્મ કર્મ સ્વભાવથી.
ગીતા, અ. ૧૮, શ્લો. ૪૨

એ શ્લોકભાષ્યાં સ્વભાવજન્ય ગુણકર્મ ઋષિજીવનનાં છે.

અભય, સત્પત્ની શુદ્ધિ, સુસ્થિતિ જ્ઞાનયોગમાં,
દાન, ને દમ, ને યજ્ઞ, તપ, સ્વાધ્યાય, આર્જવ;
અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, અનિન્દા, ત્યાગ, શાન્તિ, ને
મૃદુતા, દૃઢતા, લેખના, અલોભ, ભૂતની દયા;
ના અતિમાન કે દ્રોહ, શૌચ, તેજ, ક્ષમા, ધૃતિ;
એ તહેને હોય, જે પાર્થ! જન્મિયા દેવી સંપદે.
ગીતા, અ. ૧૬, શ્લો. ૧, ૨, ૩.

એ દેવી સંપત્તિ ઋષિજીવનની આત્મલક્ષ્મી છે.

પૂજા દેવ ગુરુ પ્રાણ દિગ્ગતી; શૌચ, આર્જવ,
અહિંસા ને બ્રહ્મચર્ય: કહ્યું તે તપ દેહનું.
અનુદ્રેગી સદા વેણું, સત્ય જે, હિત ને પ્રિય,
સ્વાધ્યાયનો જ અભ્યાસ: કહ્યું તે તપ વાણીનું.
આત્મસંયમ ને સૌન, ચિત્ત કેરી પ્રસન્નતા,
સૌમ્યતા, ભાવની શુદ્ધિ: કહ્યું તે તપ માનસી.
દુઃસ્વેચ્છા તણ કો યોગી જને શ્રદ્ધા પરમ વડે
એ ત્રિધા તપ જે કીધું, સારિવધી તપ તે કહ્યું.
ગીતા, અ. ૧૭, શ્લો. ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭

ઋષિશ્રવનવન્તા નપોધનોનું એ ગીતામન્ત્રોમાં વર્ણવેલું સાત્ત્વિક નપોમય શ્રવનવિધાન છે.

ગીતા, અ. ૧૬, શ્લોક. ૫:

સોક્ષ્ઠા દૈવી સંપત્તિ, બન્ધિની માની આસુરી:
એ ઋષિશ્રવનની છે શ્રવનસુક્તિ.

ઋષિશ્રવન પરત્વેનો ગોવર્ધનભાઇનો ભાષ્યવિસ્તાર એમના સાક્ષરશ્રવન અને Practical Asceticism નામના નિબંધલેખોમાં છે. ઋષિશ્રવન પુણ્ય-પ્રભાવી પરાશ્વવર્યસ્વી ને પાવનકારી હોય. વસ્ત્રાં ત્યાગ હોય, જ્ઞાન હોય, તપ હોય, સેવાભાવ હોય એ ઋષિશ્રવન. દલપતરામ ને ગોવર્ધનરામનાં સાક્ષરશ્રવન નવયુગનાં ઋષિશ્રવન હતાં. માધવ ગોવિન્દ રાનડે અને દાદાભાઈ નવરોજી પણ દેશકાળઅવસ્થાનુસાર ઋષિશ્રવન શ્રવતા. સ્વામી દયાનન્દ સરસ્વતી, કેશવ ચન્દ્ર સેન, સ્વામી વિવેકાનન્દ, ને તહેમના ગુરુવર્ય સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસનાં ઋષિશ્રવન તો તહેમના આશ્રમધર્મ હતા. એસીસીના શાન્તિસૂત્ર અને કાઉન્ટ ટ્રોલસ્ટોય એ યૂરોપના ત્યાગમૂર્તિ તપસ્વી ઋષિજનો હતા. Plain living and high thinking તો આર્ષશ્રવનના શ્રવનમન્દિરનો પ્રથમ પગથાર છે. એવા ઋષિશ્રવનવન્તા સાક્ષરની અક્ષરપ્રવૃત્તિમાં કાવ્યાનન્દ પ્રહ્લાનન્દ સમોવડ હોય. ગોવર્ધનરામભાઇનો—અને સરસ્વતીચન્દ્રમાંનો—રસાનન્દ પ્રહ્લાનન્દના ભર્ગવનો છે.

ચોથી કારણસર છે આપણી મહાકાવ્યની ભાવના. સાહિત્યકારોની મહાકાવ્યની વ્યાખ્યા કરતાં મહાકવિઓની મહાકાવ્યની ભાવના વધારે પ્રાચીન ને વિશાળ છે; અને યૂરોપએશિયા ઉભયવાત્રી આર્યપ્રજ્ઞઓમાં એ સત્કારક છે. વ્યાસ વાલ્મીકિ ને કિરહૌમી, હોમર વર્ગલ ને ધન્તેઃ એ અહુ મહાકવિ-

[૫૧.]

ઓએ અમૃતસરોવરો સમાં મહાકાવ્યો રચ્યાં છે. મિલ્ટનનું પેરેડાઈસ લોસ્ટ
 એ પ્રાચીન મહાકાવ્યભાવનાનું ન્હાનકડું અનુકરણ છે. લ્યૂથરજન્ય Reformation-ધર્મસુધારણા ને Renaissance-સાહિત્યપુનરુત્થાનવાદે જે પુરાણી
 ભાવનાઓને પાછી પાડી એમાંની એક મહાકાવ્યભાવના પણ હતી. એશિયામાં
 હજી એ પ્રાચીન રસમૂર્તિ પ્રાચીન પૂજ્યભાવે પૂજાય છે. એશિયાયૂરોપના પૂ-
 વર્વજોની એ પુરાણી મહાકાવ્યભાવનાના ગદ્યાવતાર તે કાદમ્બરી, અરણ રાત્રીઓ,
 વિલ્હેમ મિસ્ટર, લે મિગરેણલ, ને સરસ્વતીચન્દ્ર. પૂર્વે બાણુભટ્ટે નિજનું
 સર્વસ્વ આત્મધન કાદમ્બરીમાં ઠાલવ્યું હતું: આજે ગોવર્ધનભાઈએ એ ગુરુ-
 પરંપરા પાળી છે. પશ્ચિમદેશોમાં પ્રધાનપણે હવે એમ રહ્યું નથી. ડીકન્સ થેકરે
 સ્કોટ સિંકલેર મેરી કોરેલી મોપાસાં અનેટોલ ક્રોસની કાદમ્બરીભાવના
 મહાકાવ્યની ભાવના નથી. બંગ સાહિત્યપુત્રો બંકિમ ને રવીન્દ્ર પણ મહા-
 કાવ્યભાવનાના ઉપાસકો નથી, અર્વાચીન પાશ્ચિમાત્મ્ય રસભાવનાને અનુસર્યા
 છે. સરસ્વતીચન્દ્રમાં ગોવર્ધનભાઈ મહાભારતમાંની મહાકાવ્યભાવનાની રસો-
 પાસનાને સેવેઉપાસે છે.

પૂર્વપશ્ચિમની કલાભાવનાઓમાં બીજો પાણુ એક તાત્ત્વિક ભેદ છે. એક
 વાર્તામાં એક મન્ત્રનું સ્ફોટનઉદ્ઘાટન-ટેનીસનનાં ધપ્રીન્સેસ અને આઇડીલ્સમાં
 છે તેમ, પ્રત્યેક Novel with purposeમાં હોય છે એમ, એક જીવનપ્રશ્નની
 વિચારમીમાંસા એ આજની પ્રથા છે. અનેકદેશીય દૃષ્ટાન્તબોધ, રૂપકબોધ, ને
 -મહાભારતમાં ગીતાશાન્તિપર્વ છે તેમ-સમસ્ત જીવનસત્યોનો તત્ત્વાવબોધ:
 ક્યહાંક ભાષ્યવિસ્તાર ને ક્યહાંક સૂત્રશૈલી: પ્રાચીન મહાકાવ્યભાવનામાં એવી
 અનેકઅંગવન્તી કલામૂર્તિની રસોપાસના છે. એવી કલાભાવનામાંથી, અને
 હિન્દુ પારસી ગ્રીક રોમન આર્યપૂર્વજોની પુરાણી ને ભારતસન્તાનોએ ચંદ-

રાસામાં તુલસીરામાયણમાં જાળવેલી મહાકાવ્યભાવનામાંથી એ સુખ્ય ક્ષણો ક્ષણો છે. એક તો એ કે મહાકવિની સમસ્ત આત્મભરતી એમના મહાકાવ્યમાં ઠસવાય ને ઉભરાય છે. વાલ્મીકિનું રામાયણ ને વ્યારાનું મહાભારત, હોમરનાં ઇલિયડઝોડેસી ને વર્ગ્ગનું ઇનિયડ, ક્રિસ્ટોફીનું શાહનામું ને ચન્દ ગિરદાઇનો પૃથ્થુરાજરાસો, ડાન્ટેની દિવાઇન કોમેડી ને તુલસીદાસજીનું રામમાનસ, મિલ્ટનનો પેરેડાઇઝ લોસ્ટ ને મહેરામણજીનું પ્રવીણસાગર, બાણભટ્ટની ઠાકમ્બરી ને ગોવર્ધનરામભાઈનો સરસ્વતીચન્દ્રઃ એ ગ્રન્થરાજેમાં એ ગ્રન્થકારોની લગભગ સકલ દેવી સંપત્તિ વિરાજમાન છે. એ ચહાગ્રન્થોનાં વાણી ને અર્થમાં એક તારના નહિ, આત્મસારંગીના સમસ્ત તારમંડળના ઘેરા સંગીતબોલ ગોલે છે, અને અનેક જન્માન્તરના પડદાઓના અનુભવસૂર ગાજે છે.

ખીજું એ પરિણામ પરિણમે છે કે ઘેરાયેલા તારલાઓ સમાં Problem કાવ્યો કે Problem નવલકથાઓ નથી જન્મતાં, પણ વિરાટસ્વરૂપી Life poem ને Life novelની કલામૂર્તિઓ પ્રગટે છે. ગણપતિમેળામાંની બહેતિયા ગણપતિમૂર્તિઓ નહિ; ઘારાપુરીમાંની ચારચાર પાંચપાંચ માથેડાંઉંચી મહાકાય કલાપ્રતિભાઓ સંસારચોક્કે સ્થપાય છે. આત્માની એક કલા નથી ઉગતી; જ્યોત્સ્નાઓઘવન્તો પૂર્ણિમાનો સોળપાંખડી ચન્દ્રરાજ સાહિત્યાકાશમાં ઝંઝૂમી રહે છે.

આવી કારણમાળાને કારણે પ્રાચીન મહાકાવ્યભાવનાવન્તા રમ્યગ્રન્થો કળીરવડ બેવા ઘટાગોરભલતા ને હિમાલય સમા ખીજો શિખરો ગુફાઓ કન્દરાઓની ભૂલભૂલામાણીસોડન્તા હોય છેઃ અનેક શિખરશોભિત પણ એક પગથારવન્તાઃ પૃથ્વી સમા નક્કર, સંયોગીકરણના સામર્થ્યવન્તા ને સાગર સમા અનેકસરિનભરપૂર. એમાં ચીતર્યાં હોય કે વ્યક્તિ નહિ; હૃતોદ્ગતી નહિ;

જળકાર સમી સદા ઝમઝમતી, કિરણ જેવી નર્તતી, કલ્પના; આડીઅવળી ઉડતી વિદ્યુદ્વલતાના જેવા ચમકારા કરતા ભાવપ્રકાશ; અને સૌમાં સન્નિવહાનન્દ સમી વ્યાપ્ત, યોગસ્વી, ઉન્નતગામિની, સૌન્દર્યનિર્ઝરતી, કવિતા; સરસ્વતીચન્દ્રનું એ ગિરંજીવ સ્વચેતન છે. હિન્દી મહાસાગરની પેઠે સરસ્વતીચન્દ્ર આર્યાવર્તના ને વર્તમાન યુગના સમસ્ત કિનારાને ધૂવે છે; તહેનાં ગિરિમાળ જેવાં જળમોજ અન્ય દેશોના ને અન્ય યુગોના કાંઠાઓને લીંજવતા વહે છે. ભાવનગરના દેશી રાજ્યને યદલે હસ્તિનાપુરના જગત્વિખ્યાત રાજપ્રાસાદોમાં સરસ્વતીચન્દ્રની વસ્તુભૂમિકા ગોવર્ધનભાઇએ સ્થાપી હોત તો એ કાદમ્બરીનો જગત્મહિમા ઝીલતાં આટલો વિલંબે ન લાગત કે આટલી દલીલે અનાવશ્યક થાત. સ્વભાવસરલ દુનિયાં તો અહેજે માની લે છે કે મહોટાં મન્દિરોમાં મહોટા દેવ વસે છે !

રસઝીલન્તા શ્રોતૃગણ ! એક વાર તહમારી કલ્પનાને સતેજ કરો. ધૃતિહાસનાં મહાપુરુષોને ભૂતકાળની કન્દરાઓમાંથી આણી સ્મરણમંડપે પધરાવો. આન્તર્દેશે જગતની સાહિત્યોપનિષદ લરો. જગત્સાહિત્યના કાળરત્નાકરનો રત્નસંગ્રહ એ રસોપનિષદમાં આમન્ત્રીને સ્થાપો. જગતના સર્વોત્તમ કાદમ્બરી-કારોનું મહામંડળ જમાવો. સ્કોટલેન્ડનાં સરોવરો ને ગિરિમંડળમાંથી સરવોદ્ધર સ્કોટ ને લંડનના લોકમહેરામણમાંથી ડિકન્સ આવશે. ફ્રાન્સના વિલાસવિલોહ રંગમહેલોમાંથી ડુમાને ને ઝોલાને, બાલઝાકને ને લૂગોને ન્હોતરજો. જર્મનીના ઘેરગમ્લીર મહાવનમાંથી ગોઇથેને સાદર સિંહાસને શોભાવો. હિમપ્રદેશ રશિયામાંથી ટરગેનિક્ક ને તપસ્વી ટોલસ્ટોય આવી વિરાજશે. સ્કેન્ડિનેવિયાનો બીર્નસન, સ્પેઇનનો સરવેન્ટિસ, અમેરિકાનો હોથોર્ન, પ્રભાજ્યોતિ સમા, એ રસમંડપને પ્રભામય કરશે. કાશ્મીરની તળેટીછાયામાંના

અછબલ—અચ્છોદ સરોવરેથી બાણુલક અને લાગીરથી જગપવિત્ર બંગદેશમાંથી
બંદિમચન્દ્ર કુંકુમપાટલે તેજસ્વિન સમા બળકળશે. મહાકાદમ્બરીકારોની એ
રસોપનિપદમાં આવે આવેથી ધીરી—ગજગજધીરી પગલીએ જનક વિદેહીનો
એક સંપ્રદાયી—A practical ascetic—પધારશે. એનો વેશ મેલામેલા જેવો
સાદો સુદામાશાઈ છે, પણ એની સુદામાં સુદામ છતાં પ્રહ્લવર્ચસ્વ છે. કૂલમાંથી
સુગન્ધ ફેરે એમ એનાં અંગઅંગમાંથી રસસુગન્ધ ફેરે છે. એની રસછાણમાં
સરસ્વતીચન્દ્રના ચાર ભાગ છે. સહુને સસ્તેડ પ્રણુતો તે સંચરે છે. એ રસો-
પનિપદ શું કરશે? તડમારી કલ્પતાને પૂછો; જગતની સત્યનિધાને પૂછો;
કાલિદાસનું શાકુન્તલ ત્રીજી વાર વાંચી, શિરે ચડાવી, ગોઠથે નાચે હતો એ
ધતિહાસવાતાને પૂછો. હડાપણભંગર ને અનુભવવૃદ્ધ ગોઠથે ગોવર્ધનભાઈના
મહાભારતના અર્થવિસ્તારમાંથી નવહડાપણનાં નવનીતધન સારવશે; તપસ્વી
ટોલસ્ટોય ગોવર્ધનભાઈના તપામય જીવનવૈરાગ્યને સાનન્દ સત્કારશે; સૌન્દર્ય-
વૈભવી બાણુલક ગોવર્ધનભાઈની સૌન્દર્યપૂજાને અભિનન્દશે; અન્તર્યામીના
સહસ્રપુટ પટ ઉમેળતો હોથોર્ન ગોવર્ધનભાઈની સુન્દરગિરિનાં શિખરપરની
માનવઆન્તરૂમીમાંસાને નમન નમશે; સંસારશાસ્ત્રી બાલક્રાંત ને લોકસંગ્રહવાંછુ
ભૂગો ગોવર્ધનભાઈનાં સંસારમન્યન ને લોકસંગ્રહવાંછાને સોલ્યાડ સન્માનશે.
શિષ્ટોના સદાચારને અનુસરી મહાજનોની એ રસોપનિપદ એ સુર્વર નવસ્ના-
તકરન્તને મધુપકું આનિશ્ચયસત્કાર દેશે; સરસ્વતીચન્દ્રને સરસ્વતીના સાક્ષાત
અમૃતવર્ષતો ચન્દ્રના બાણી, કુવ પવ કલં નાંચવથી વધાવી, માનવવંશના
કલ્યાણકિન્દાર કાળે સંગ્રહાયેલા જગત્ત્રન્ધાસયમાં જતનથી મૂકી બળવશે;
ને સુર્વરીના શુણી સન્તાન સંગ્રાથે ભૂત ભવિષ્ય ને વર્તમાનની, તેમ આ લોક-
પરલોક ને સદલ લોકની, કંઈ કંઈ મહાવાર્તાનો પ્રહ્લાનન્દ માણશે જગત્
કાદમ્બરીકારોની મહાગરિપદ એમ ગોવર્ધનભાઈને સન્માની યશસ્થાને સ્થાપશે.

બાળકની કાદમ્બરી, અરણની રાત્રીઓ, ગોઠથેનો વિદહેમ મિસ્ટર, ભૂગોની લે મિઝરેળલ, ને ગોવર્ધનભાઈનો સ્વસ્વતીચન્દ્ર: મહાકાવ્યની ભાવનાવન્તી, ગદ્યમહાકાવ્ય સમોવડ, જગતની એ પંચ મહાકાદમ્બરીઓ. પૃથ્વી વીંટતા જાણે પાંચ મહાસાગર. ભૂગોળ ભાળે છે કે પૃથ્વીપગથારે કે ધરતી છે, ને કે પાણી છે. આપ જાણો છો કે જગત્સાહિત્યે ૭૫ ટકા રસસાહિત્ય છે, અને ૨૫ ટકા અન્ય સકલ સાહિત્યલંકાર છે. આણુપાણુની કંઈક ભૂલ હોય તો સુધારી લેશો.

સાહિત્યરસિક શ્રોતૃજન હો! હવિસાર ગુજરાત એવી શંકર બહારોટની ભુવના-દિત્યના રાજદરબારમાંની ગુણગર્જના છે. ‘ગુર્જરદેશ ગરવો ધણો’ એવું સામળ-ભટ્ટનું ગૌરવવચન છે. ‘ગુણ ગા, ગુણવન્તી ગુજરાત!’ એવો ગુણવન્ત ઉદ્દ-ગોધનનો દલપતભોલ છે. ‘જય જય, ગરવી ગુજરાત’ એવી નર્મદની જયવન્દના છે. ‘દેશ ગુજરાત દુનિયાંમે જૈસો દીસે ખાગ’ ભાષાકવિતા ઉદ્દગાતા ગુર્જર કવીશ્વરનો એ ભાષાટહુકો છે. Park-like land of Gujarat એવી આદિની ઇથેજપ્રશસ્તિ છે. એવા આપણા પૃથ્વીના સારસ્વ, ગરવા, ગુણવન્તા, જગત્-ઉદ્યાન સરિખડા ગુર્જરઉપવનમાં આરુતરની રમણીય કુંજો છે. હૈયાની સેરો સમી મંહી સુકુમાર સરિતાઓ વહે છે. વાદળી જેવડા વડલા ને મેઘાડમ્બર સમાં આંગાવાડિયાંથી ઘેરાયેલાં સરોવરોથી શોભતી એ કુંજમાં જટાનાં ઝુલ્ફાં જેવી એકએક વૃક્ષે લટકતી પળવાડિયાની તિથિઓ જેટલી વેલડલદોથી ગૂંથાયેલા રસપદ્મવિત લીલમલીલા અનેક લતામંડપો છે. ડાકોરજીની ને વડતાલની ત્યાં હરિકુંજો છે. આરુતરના એ ઉપવનમાં નવ સરોવરે સોહનું નડિયાદનું મજ છે. ૧૯મી સદીની છેલ્લી પચ્ચીસીમાં નડિયાદનું મજ ગુજરાતનું સાહિત્યતીર્થ હતું. એની દક્ષિણે દૂર દૂર પ્રેમાનન્દનું વડોદરા ને દયારામનાં ચાંદોદકરનાળી છે;

એની ઉત્તરે સમીપમાં સામળનું સિંહજ ને એની પાછળ અખાદલપતનું અમદાવાદ છે. દયારામની રસિકતા, પ્રેમાનન્દનો કવિત્વેભવ, સામળનો વાર્તા-પ્રવાહ, અખાની દ્વિલસૂદ્રી, ને દલપતનું સંસારદર્શન એ વ્રજમાં ઉતર્યાં છે, ને એ પચરંગી ગુણગૂંથણુ નડિયાદની વ્રજસન્તતીમાં સુવિકાસેલાં છે. પચાશોક વર્ષ ઉપર નડિયાદનું વ્રજ પ્રકૃતિદેવીબક્ષ્યા વનસ્પતિવૈભવથી છલકાતું એટલું પર-પ્રહાબક્ષી પ્રહલક્ષ્મીથી ઉભરાતું. શાકુન્તલ ને મનુસ્મૃતિના ભાષાન્તરકાર ઓ. ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક અને રાજધુરન્ધર કાર્યદક્ષ કર્તવ્યધર્મનિપુણ હરિદાસભાઈ—અને એમના અંગમાં સમાતો એમનો કુટુંબપરિવાર: એ રાજકાર્યભારીઓ એ વ્રજમાં વસતા. વેદાન્તઅભ્યાસી છતાં જગત્વાર્તામાં કર્તવ્યધર્મનિપુણ, અસ્તો-દયના સિદ્ધાન્તઆલેખક, કચ્છસૌરાષ્ટ્રના Divan Maker, શ્રીયુત્ મન:સુખ-રામભાઈ, તથા કુસુમાવલિ ને ઈન્દ્રજિતવધ કાવ્યમાં કાદમ્બરી ને રઘુવંશના અનુકરણકાર લૂણાવાડાનરેશના રાજમન્ત્રી દોલતરામભાઈ—એમના પણ એ વ્રજમાં વાસ હતા. મછંદર સમા અળધૂત, મસ્તકવિ બાલાશંકર એ વ્રજમાં ગઝલો લલકારતા. નિબંધકાર નવલકથાકાર નાટકકાર ભાષાન્તરકાર ઇતિહાસ-મન્થનકાર: એમ અનેક પ્રવૃત્તિપરાયણ, વેદાન્ત ઇતિહાસ ને કવિતાની રચ-ભોમમાં સ્વચ્છન્દ વિહરતા, શાંકરવાદનો કેવલાદ્વૈતધ્વજ ફરકાવતા,—અને એને વૈષ્ણવી સુદર્શન કહેતા, બહુરંગી પ્રો. મણિલાલ એ વ્રજમાં અળકારા મારતા. ગિર્વાણની વાફલક્ષ્મી સમી કાદમ્બરીને ગુજરાતીમાં ઉતારતા ને બાણભટ્ટને આપણા આહિત્યમાંડવરે નહોતરતા છગનલાલ પંડ્યા એ વ્રજના વતની છે. એવું તેજસ્વી સપ્તર્ષિમંડળ નડિયાદના આકાશમાં પચાશોક વર્ષ ઉપર રમતું જૂમતું હતું. પણ એ સપ્તર્ષિઓના આરઘ્ય, અને એથી થે અધિકડો, જેની એ સપ્તર્ષિઓ પ્રદક્ષિણા કરે ને સુગટસ્થાને માને એવો, ધ્રુવ તારલો એ નભો-મંડળમાં ત્યહારે વિરાજતો. વૃદ્ધ ઋષિવરોમાં યૌવનઓજસ્વી શુકદેવ સમો તે

સપ્રભ શોભતો. નટપદ્મનો એ ધ્રુવ તારલો તે જગત્સાક્ષર ગોવર્ધનરામ. અવેરી-
લાલ ને હરિદાસ, મનઃસુખરામ ને દોલતરામ, ખાળાશંકર મણિલાલ ને
છગનલાલ, અને ગોવર્ધનરામઃ એવી અઢગક અષ્ટસિદ્ધિવન્તા ત્યહારના નડિ-
યાદને માટે કારલાઇલના વીસર માટેના પ્રશસ્તિઓલ ઉચ્ચારી શકાય કેઃ
Possessing such an eight, the small town of Nadiad, some
fifty years ago, might challenge the proudest capital of the
world to match it in intellectual wealth.

એ ખરૂં છે કે સરસ્વતીચન્દ્ર તે નથી વેદ કે નથી ધર્મપદ, નથી ઇન્જિલ કે
નથી કુરાન. ને ગોવર્ધનભાઈ એ નથી વ્યાસ કે વાલ્મીકિ, નથી હોમર કે ક્રિ-
સ્તોસી. સરસ્વતીચન્દ્રનો રસચન્દ્ર નથી ભાગવત કે ડિવાઈન કોમેડી. સરસ્વતી-
ચન્દ્ર શું નથી તે સૌને સુવિદિત છે. એનાથી નિરવધિ આત્મસંપત્તિવન્તા રસ-
ચન્દ્રો સરસ્વતીના જગત્વાગ્સંકારે નથી એમ નથી. છતાં સરસ્વતીચન્દ્ર
જગતની ચિરંજીવ મહાકાદમ્બરી છે, ને અમૃતલેખિનીશાળી ગોવર્ધનરામભાઈ
જગતના એક મહાકાદમ્બરીકાર હતા. નડિયાદના મજામાં એ મહાનુભાવ ઋષિ-
જન વિરાજતા ને બ્રહ્મલીલાનાં વેદગાન સમો એમનો કીર્તિધ્વનિ ત્યહાં ગાજતો.
કલાપી ત્યહાં જતા; લલિતજી ત્યહાં જતા; પ્રો. ગર્જર, દિ.ખ. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ
ત્યહાં જતા. સાક્ષરત્વને ગુજરાત ત્યહારે ત્યહાં શોધતું.

ગોધથેનું વિદહેમ મિસ્ટર, અરણની રાત્રીઓ, હૂગોનું લે મિઝરેબલ, ને ગો-
વર્ધનભાઈનો સરસ્વતીચન્દ્રઃ ચાર દિશાઓની દેવીઓ જેવી દિશાઓને સિંહાસને
એ ચાર કાદમ્બરીઓ વિરાજે છે. એ મહુ ઉપર આકાશકેન્દ્રે, દેવલોકના ઝુમ્મર
જેવી અનેકજ્યોત, પાંચમી ખાણુભટ્ટની કાદમ્બરી લગેઢળે ને લૂમેઝમે છે. છઠી

જોવી મહાકાદમ્યારી લખાણે ત્યારે પૃથ્વી તહેને તેટતેટલા લાવે પૂજશે. દિશા-
મંડળનો ખૂટતો ચોક આજે તો ગુજરાતે પૂર્યો છે.

સર્જનો અને સર્જનીઓ ! ઇતિહાસ કહે છે કે અસ્વતીચન્દ્ર છપાયો જો મહા-
તિથિએ આપણા અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યે જગત્સાહિત્યમાં પગ મૂક્યો.

મૂળ લખ્યું : ૩-૧૨-૧૦

સુધારીને લખ્યું : ૧૩-૮-૩૩

કૃષ્ણજી.ભાટભાઈ

34304

34304

7 521 0041 200